

О ДВА ВЕКА РАЗВОЈА СРБИЈЕ

Белешке Миодрага Николића

Република Србија
Републички завод за статистику

О ДВА ВЕКА РАЗВОЈА СРБИЈЕ

Белешке Миодрага Николића

Република Србија
Републички завод за статистику

ISBN 978-86-6161-167-4

О два века развоја Србије

Белешке Миодрага Николића

Београд, 2017.

О два века развоја Србије

Издавач: Републички завод за статистику, Београд, Милана Ракића 5

Одговара: др Миладин Ковачевић, директор

Редакција

Руководилац: Душан Гавриловић

Чланови: Јелена Здравковић, Катарина Станчић и Мирјана Поповић

Аутор: Миодраг Николић

Дизајн и израда корица: Александра Вучићевић

Лектура: Богдана Милошевић

Техничко уређење: Одељење за рачунарску припрему штампе и дисеминације
и Душанка Миросављевић

© Приликом коришћења података објављених у овој публикацији обавезно је навести извор.

ПРЕДГОВОР

Републички завод за статистику објавио је 2008. године публикацију „Два века развоја Србије“. Чланови редакције тог издања, под руководством мр Предрага Чановића, покренули су истраживачки рад већег броја стручњака из свих одељења Републичког завода за статистику. Прегледано је много старих годишњака, извештаја и докумената. Учињен је велики напор да се статистичким подацима прикаже развој Србије од почетка XIX века до најновијег времена.

Републички завод за статистику гледа на свој приказ „Два века развоја Србије“ као на прилог савременој историји и као на обавезу професионалних статистичара према сопственој струци. И 2008. године било је јасно да није била искоришћена сва сачувана документација, да нису изведени сви још могући обрачуни, да нису исцрпене могућности процењивања за области и раздобља за која нема података. Вредело би да се, буде ли могућности, истраживања периодично објављују, а дугорочни прикази развоја Србије употпуњавају, побољшавају и ажурирају.

С тим циљем, Републички завод за статистику штампа „дискусионе белешке“ о овој теми, које је др Миодраг Николић наменио својим млађим колегама. Објављивање тих предлога има оправдања зато што се таквим темама баве истраживачи и ван статистичке службе. Предлози, методолошке напомене, табеларни прикази и местимични коментари нису став Републичког завода за статистику, већ одговорност писца.

Аутор захваљује свим сарадницима Републичког завода за статистику који су му помогли да се један небрижљиви рукопис среди за штампу.

У Београду, 2017.

Директор
Др Миладин Ковачевић

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	3
О ДВА ВЕКА РАЗВОЈА СРБИЈЕ	7
1. КРАЉЕВИНА СРБИЈА	9
1.1. Становништво	9
1.2. Народни доходак Краљевине Србије	13
1.2.1. Народни доходак од пољопривреде	16
1.2.2. Народни доходак од непољопривредних делатности	21
1.3. Школство	22
2. СРБИЈА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ	24
2.1. Становништво	24
2.2. Народни доходак	26
2.2.1. Пољопривреда	28
2.2.2. Непољопривредне делатности	29
2.2.3. Доходак по становнику	33
2.2.4. Индустрија	34
2.3. Школе у Србији, 1920–1940	36
ПРИЛОГ О УСПОСТАВЉАЊУ УПОРЕДИВОСТИ СЕРИЈА	37
3. СРБИЈА У СФРЈ	40
3.1. Становништво	40
3.1.1. Запошљавање	46
3.2. Повећавање друштвеног производа	49
3.2.1. Пољопривреда	56
3.2.2. Непољопривредне делатности	59
3.2.3. Индустрија	61
3.3. Школство	65
4. СРБИЈА У ТРЕЋОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ	69
5. РЕПУБЛИКА СРБИЈА ОД 2006.	74
6. ЗАКЉУЧЦИ И ПРЕПОРУКЕ	78
7. ТАБЕЛАРНИ ПРЕГЛЕД РЕЗУЛТАТА	79

Републички завод за статистику учинио је 2008. године вредан напор да избором расположивих података прикаже двовековни развој Србије. Публикација „Два века развоја Србије“ упућује и будуће истраживаче на важан део извора статистичких приказа прошлости. Али она подсећа и на тешкоће успостављања серија упоредивих бојева.

Дугорочни приказ захтева да се савладају препреке упоредивости због промена територије, због валутних промена и због промена статистичких дефиниција. Разуме се да су постојале и разне квалитативне промене у односима људи и у особинама ствари о којима статистика не пружа обавештења. О тој страни развоја овде није реч.

У публикацији „Два века развоја Србије“ извршена је периодизација у три дела: до 1912, од 1919. до 1940. и од 1946. године до најновијег времена. У основи то је оправдано. Извори расположивих података су три различите целине. Корисник публикације има могућности да се обавести о сваком од три периода посебно, али не може без допунског аналитичарског труда да повеже податке за све три етапе развоја. Утолико статистички осврт на двеста година развоја Србије захтева још нешто труда.

Може се бранити гледиште да даље кораке треба препустити корисницима да посао допуњавања, процењивања и усклађивања већ датих прегледа обаве како знају. Ипак, не би требало да се испусте из вида предности статистичара за такав рад. Они боље познају изворе података. Велики део документације налази се у библиотеци Завода. Знатан је број статистичара упућених у методе интерполације и екстраполације и са искуством у процењивању величина. У томе се посебно истичу демографи, пољопривредни статистичари и статистичари народног дохотка. И за јавност би било боље када би била објављена једна стручно обављена верзија усклађених приказа.

Овом уводу следи прилог са резултатима једног таквог покушаја. На основу учињеног може се рећи да су у питању дуги, стрпљиви напори и опсежна, вишеструка знања. Овај прилог је тек предлог за темељније радове, нешто као „студија изводљивости“. Иначе, задаци ове врсте су леп стручни изазов и за перспективне приправнике, и за стручњаке пред пензијом. Да би се дошло до прихватљивих резултата, биће потребно више поновљених покушаја.

Статистика служи да покаже ток развоја, али и да омогући његово разумевање. Има много нејасног у догађајима у првој и другој Југославији. И статистика може да пружи свој прилог бољем схватању народне судбине у том времену. Основне дугорочне серије су документација о законитостима развоја. Али у протекла два века деловале су и неке пролазне силе судбоносног значаја. Међу њих спадају и политички циљеви како прве, тако и друге Југославије. Нешто од тога и статистика може да документује.

Прва Југославија је тежила стварању грађанског друштва и јединствене народне државе. Насупрот доскорашњим оценама, по којима у тој држави ништа није било добро, статистички подаци показују да је тадашња држава успешно унапређивала привреду и просвету, али није створила стандардни демократски поредак. Прву Југославију је 1941. разорио напад надмоћних непријатеља, а ратни исход је дао власт левичарским снагама које су уништиле капиталистичку привреду.

Друга Југославија је имала циљеве изградње социјализма и стварање заједнице равноправних народа. После четири деценије неометаног привредног успона и јачања националне равноправности, пропали су и та држава, и тај поредак. Насупрот првој, коју су уништиле силе Другог светског рата, друга Југославија се распала из својих унутрашњих разлога.

Да би се боље разумело зашто се све то тако збило, корисно је да се, осим основних серија, проуче и неки други подаци. Такви излети из оквира основног програма овог пројекта показују да је статистика пружала обавештења и о низу чињеница друштвеног живота судбоносне снаге. То је овде учињено ради оних млађих статистичара који још сумњају у велики значај и дубљи смисао посла на коме раде.

1. КРАЉЕВИНА СРБИЈА

Србији је призната државна независност на Берлинском конгресу 1878. године. Од тада њена статистика стиче статус „државописа“.

Као аутономна кнежевина Отоманске империје, Србија је, према својим потребама, стварала статистику за неке области. Изводи из тих истраживања објављени су у публикацији „Два века развоја Србије“. Али тек од стицања независности Србија се труди да створи статистику по угледу на друге европске земље. И публикација „Државопис“ прераста у „Статистички годишњак“.

Поред статуса независне државе, Србија 1878. стиче знатно територијално проширење. Кнежевини су припојене територије округа Пирот, Ниш, Лесковац и Врање. У 1882. години Кнежевина Србија проглашава себе за краљевину. У том статусу и на тој територији Србија је потрајала до балканских ратова 1912. године. Приказ те државе у том времену је предмет првог одељка овог рада.

Ондашња статистика није пружала обавештења по дефиницијама, класификацијама и по мерама на које се навикао савремени корисник. Да би се побољшало разумевање, потребни су покушаји прилагођавања праћени прерачунавањима и проценама.

Овде су обрађена само три поглавља целокупне статистике: становништво, привреда и школство. Било је то довољно да се покаже о каквој се замисли ради и како статистика показује битне стране народног живота. Ипак, одговарајући пројекат службене статистике обухватио би све области за које постоји статистика са бар три-четири кључне серије.

Питања на која статистика може да одговори била би: колико се Србија променила за око три деценије развоја по броју и саставу становништва, развоју привреде и ширењу елементарне културе?

1.1. Становништво

Демографи су до сада највише учинили за повезано приказивање развоја Србије. Они су проценили да је устаничка Србија од 1805. до 1812. године имала око 500.000 становника. Од тридесетих година XIX века већ се врше пописи становништва. На основу резултата пописа могао је да се сачини преглед промена због територијалних проширења Кнежевине. Кад је 1878. године Србија стекла државну самосталност, већ је имала статистичку службу способну да прати промене у броју становника.

1. Становништво Србије по историјским областима

	хиљ.				
	1884	1910	1921	1948	2002
Укупно	1902	2765	4780	6528	7893
Београдски пашалук	1082	1645	1445	2111	3049
Нахије припојене 1833.	464	705	619	878	997
Окрузи припојени 1878.	356	415	364	819	895
Области припојене 1912. ¹⁾	767	956	353
Области припојене 1918.	1537	1719	2576
Територије припојене на источној граници 1918.	48	45	23

Извор: Два века развоја Србије, Републички завод за статистику, Београд, 2008, стр. 38.

¹⁾ Без података за АП Косово и Метохију, као и без Македоније.

На основу података из табеле 1 лако се уочава тешкоћа нарушене упоредивости због територијалних промена. Од садашња три дела Србије, само за подручје уже или централне Србије може да се потражи упоредива територија у Кнежевини Србији, осамостаљеној 1878, и горе приказаним подацима за 1884. Па и ту је једнакост територије нарушена каснијим припајањем Рашке и Полимске области. Тек би морало да се испита да ли из аустро-угарске и турске статистике могу да се преузму подаци за приказ даље прошлости за читаву територију садашње Србије. Разуме се, ова тешкоћа постоји и за друге гране статистике.

Демографи су извршили процене за историјски важан први део XIX века.

2. Становништво

	хиљ.	
	Београдски пашалук	Цела устаничка област
1803	334	477
1813	373	533
1815	331	473
1883-4	475	678

Извор: Два века развоја Србије, стр. 41.

Од устаничких дана до објаве Хатишерифа 1833. становништво пашалука повећало се за 43%. Толико повећање се делом дугује и усељавању. Србија је постала привлачна за околно српско становништво. Подацима није обухваћено становништво турске народности, које се углавном исељавало.

За разне прорачуне у другим гранама статистике веома је корисна подела на градско и остало, готово искључиво пољопривредно становништво. Иако је феудализам био укинут и стечена државна самосталност, грађанско друштво споро се развијало. Границе са два ненаклоњена царства нису подстицале бржи развој капитализма.

3. Градско и остало становништво Србије

	1884	1900	1910	хиљ. <u>1910</u> 1884
Укупно	1902	2493	2912	153
Градско	236	351	385	163
Остало	1666	2142	2527	151

Извор: Два века развоја Србије, стр. 47.

Мада се градско становништво повећавало нешто брже (63% повећања према 51% за „остало“), удео градског у укупном износио је 1884. године 12,5%, а 1910. тек 13,2%. Преображај сељачког друштва у модерну грађанску цивилизацију у почетку тече споро и с временом се постепено убрзава.

Два највећа града су 1910. године окупила приближно трећину свег градског становништва (31%). Иако је урбанизација била на почецима, већ су се испољиле неке особине неравномерног развоја.

4. Становништво у два највећа града

	Београд	Ниш
1834.	7033	...
1850.	12344	...
1884.	35483	16178
1900.	69769	32115 ¹⁾
1910.	89876	24949
1910:1884	251	155

Извор: Два века развоја Србије, стр. 46 и 47.

¹⁾ Вероватно да су Нишу прибројана и околна насеља.

За процењивање економског развоја драгоцени су подаци о привредно активном становништву. Степен привредне активности становништва од 49% у 1900. години својом висином показује особине сељачког друштва.

5. Активно становништво по делатностима

хиљ.

	1866 ¹⁾	1900	<u>1900</u> 1866
Укупно	1215	1411	117
Пољопривреда	1095	1199	110
Индустрија и занатство	60	84	140
Грађевинарство	5	9	180
Трговина	19	25	131
Саобраћај и др.	21	47	226
Јавне службе	14	47	336

Извор: Два века развоја Србије, стр. 71.

¹⁾ Без округа припојених 1878. Вероватно да ни дефиниција активности није упоредива са каснијом. Са 1.215.000 привредно активних добија се невероватна висока стопа активности од 78%.

На основу расположивих података и нужних процена, сачињен је преглед броја становника Краљевине Србије.

6. Становништво Краљевине Србије

хиљ.

	1884	1900	1910	<u>1910</u> 1884
Укупно становништво	1902	2493	2912	153
Пољопривредно	1583	2035	2401	152
Остало	319	458	511	160
Активно становништво	919	1200	1404	152
Пољопривредно	791	1017	1200	152
Остало	128	183	204	160

Податком о укупном становништву располаже се из спроведених пописа. Податак за 1910. се за око 150.000 не слаже са податком из табеле 1 (... по историјским областима). Тек би требало да се утврди разлог за ту разлику.

Подела на пољопривредно и остало становништво изведена је на основу податка о градском и осталом. Група градског је увећана припајањем 5% сеоског, на име непољопривредника који живе у селу (учитељи, свештеници, трговци, механције, занатлије и др.).

Привредно активно становништво израчунато је помоћу стопа активности: за пољопривредно становништво 50%, а за непољопривредно 40%. Разуме се да су те стопе само оријентациони нормативи. Лако је изменити податке из табеле 6 према темељније образложеним стопама.

Табеле оваквог садржаја требало би да се обезбеде и за касније периоде. То би био минимум упоредивих података о становништву. Било би добро да се израчунају подаци за сваку годину.

Многострука важност података о становништву овде је допуњена и једном посебном сврхом. Наиме, повећавање броја становника је минимална мера за успех на пољима привреде и просвете. Напретка има само ако привредни раст превазилази темпо раста становништва. Тај однос је основа за поуздан суд о способности једног друштва да се стара за потребе својих грађана.

1.2. Народни доходак Краљевине Србије

У статистичкој документацији нема трагова да је начињен покушај обрачуна народног дохотка предратне Србије. На основу расположивих податка могли су да се изведу провизорни обрачуни индекса физичког обима производње и цена за пољопривреду. Упркос великим недостацима, ти резултати су веома драгоцени. Али недостаје ослонац у било каквој бројци о нивоу народног дохотка.

Докле се не пронађе сва још сачувана статистичка грађа и не изврше најтемељнији обрачуни које она омогућава, процена народног дохотка остаће само једна слабо утемељена претпоставка. Овде се пошло од олаког става да је укупна производња Србије 1910. била једнака производњи из 1923. године. Од 1919. до 1923. прошло је довољно мирнодопских година да се привреда опорави од последица рата, али не довољно да нови инвестициони талас битније подигне производњу изнад некадашњег нивоа. Тој претпоставци мора да се дода и опомена да су процењивани и подаци за Србију у 1923. години. За сада, за поузданији поступак још нема могућности.

Ако је укупна производња Србије пре ратова била једнака оној из 1923, укупни народни доходак 1910. године износио је 7,6 милијарди динара у ценама 1938. године. Како је нађено да су цене 1938. године биле, изгледа, око 9,7 пута више, то је народни доходак Србије 1910. у текућим ценама износио око 780 милиона предратних динара.

И најскромнији програм приказа дугорочног развоја захтевао би да се укупни народни доходак подели на део који потиче од пољопривреде и део пореклом из других делатности.

За одређивање удела пољопривреде у народном дохотку Србије 1910. није употребљива структура из 1923. године. Рат, ратна разарања и послератне промене привредних односа изменили су раније структуре. Ако би се употребила структура 1923. године, удео пољопривреде износио би тек 53% укупног народног дохотка. Ако би се користио обрачун по ценама из 1938. године, удео свих других делатности би износио 47%. У сељачкој Србији 1910. нису постојале вароши ни непољопривредне делатности способне да произведу половину народног дохотка! Између предратних и послератних привредних структура настао је дисконтинуитет, због којег и стварање упоредивих серија мора да посегне за необичним методима.

Овде је начињен покушај да се тешкоћа реши нормативима продуктивности рада. Обрачуни за време од 1920. до 1940. године показују да је доходак по активном пољопривреднику био око три пута нижи него у непољопривредним делатностима. Убрзани технички напредак повећавао је ту разлику. Заостајање пољопривреде намеће закључак да је разлика 1910. била мања. Ако је однос 1 : 3 сувише висок, однос 1 : 2 би, вероватно, био доња граница. На основу вероватне разлике у продуктивности може да се израчуна структура дохотка.

За израчунавање су потребни и подаци о активном становништву. Ако се број активних лица 1910. помножи радним учинком према сразмери 1 : 3, из тога произилази да је пољопривреда стварала око 67% народног дохотка. Ако се примени однос 1 : 2, удео пољопривреде би износио око 75%. У том интервалу – од 67% до 75%, налази се, врло вероватно, прави резултат.

Кад би однос продуктивности био 1 : 1, структура активног становништва одговарала би структури народног дохотка. То би значило да структура народног дохотка може да се утврди и обрачуном условних радника.

Мале разлике у уделу пољопривреде у народном дохотку 1884, 1900. и 1910. години настале су због промена у саставу активног становништва. Однос продуктивности је при овим обрачунима био сталан. Зато су овде износи употребљиви за размишљања о структури, али не и за анализе привредног раста.

7. Структура привреде према условној радној снази

	1884	1900	1910
			хиљ.
Активно становништво			
Укупно	919	1200	1404
Пољопривредно	791	1017	1200
Непољопривредно	128	183	204
Удео пољопривреде, %	85	84	85
Условна радна снага према сразмери продуктивности 1 : 2			
Укупно	1047	1383	1608
Пољопривредно	791	1017	1200
Непољопривредно	256	366	408
Удео пољопривреде, %	76	74	75
Условна радна снага према сразмери продуктивности 1 : 3			
Укупно	1175	1566	1812
Пољопривредно	791	1017	1200
Непољопривредно	384	549	612
Удео пољопривреде, %	66	65	66

Израчуната структура условне радне снаге омогућава да се изврши подела народног дохотка за 1910. годину:

Укупни народни доходак 1910.	780 мил. дин.
Доходак од пољопривреде (75%)	585 мил. дин.
Доходак од других делатности (25%)	195 мил. дин.

За сада, није потребно израчунавање према другим структурама. Даљи неопходан корак је израчунавање величина за 1884. и 1900. годину у сталним и текућим ценама. За то су потребни индекси физичког обима и цена.

Само на основу података о приносима ратарских култура и расту сточарске производње може да се стекне извесна представа о реалном расту народног дохотка. Како је у тадашњој привреди практично све зависило од пољопривреде, то не може да дође до велике грешке ако се индекс пољопривредне производње употреби за екстраполацију читавог народног дохотка.

За процену дохотка у текућим ценама потребни су индекси цена. Располаже се подацима за цене знатног броја производа, али се не располаже пондерима. Поред тога, за неке производе има података о ценама на мало, али не и о ценама произвођача. Специјалисти за статистику цена умели би да реше неке од тих тешкоћа. Овде су коришћени непондерисани просеци индекса цена за производе чије су цене наведене у публикацији „Два века развоја Србије“.

На основу индекса физичког обима пољопривредне производње и каквог таквог индекса цена, изведене су бројке о народном дохотку за 1884. и 1900. у сталним и текућим ценама.

8. Процена народног дохотка Србије

	мил. дин.		
	1884	1900	1910
У ценама 1938.	3486	4846	7600
У ценама 1910.	358	497	780
Пољопривреда	268	373	585
Остале гране	90	124	195
У текућим ценама ¹⁾	328	355	780
Пољопривреда	246	267	585
Остале гране	83	89	195

¹⁾ Због непоузданости индекса цена, бројке у текућим ценама су само подсетници на оно што би требало да се уради кад се провере индекси цена. У даљим излагањима ове бројке се не користе.

Износе ове процене тек би у много чему требало дотеривати. Није обезбеђен приказ нешто споријег раста пољопривреде. Није испитано колико сме да се верује паду цена у 1900. години. Разумевању би много помогла серија са подацима за сваку годину. Рад није завршен док се не искористи сва изворна грађа и док се не опробају све иоле подесне аналитичке могућности.

Ипак, изнете величине нису изван прихватљиве слике стварности. Просечан годишњи раст по стопи од 3% сасвим је могућ. Извоз у обиму од 12,5% народног дохотка спада међу разумљиве домете за једну пољопривредну земљу, у којој је висок ниво натуралне потрошње. Осим тога, удео буџетских прихода у народном дохотку износио је 1910. око 17%. Овим се не тврди да су изнете процене добре. Основне величине су у оквирима који су само прихватљива претпоставка за почетак даљих истраживања.

1.2.1. Народни доходак од пољопривреде

У Краљевини Србији пољопривреда је по свему била највећа привредна делатност. Од ње је живело 83% од свег становништва, у њој је радило 85% од привредно активних лица, око 90% извоза чинили су производи пољопривреде. Ако се на прихватљив начин реши процена народног дохотка од пољопривреде, практично је решено питање трагања за нивоом укупног народног дохотка Краљевине Србије.

У Србији пре ратова од 1912. до 1918. године није било покушаја службене статистике да утврди вредност укупне пољопривредне производње, ни народни доходак у целини. То је ненадокнадив недостатак. Сада би излаз из тешкоће могао да се тражи у проценама. При томе, постоје корисна обавештења о приносима основних пољопривредних производа, подаци о ценама, о извозу. Та документација не омогућава поуздан обрачун, али користи за постављање оквира за процену. Постоје и резултати веродостојног обрачуна народног дохотка Југославије за време од 1923. до 1939. године. Све то нису слаби ослонци за процене. Извора има још. Овде је врло мало коришћена пореска и буџетска документација, а није извршен ни покушај да се нађу обавештења о другим земљама. Млађи истраживачи ће, свакако, и у овом погледу превазићи овај скромни почетак.

Обим пољопривредне производње прорачунаван је у два претходна покушаја: за ратарство и за сточарство. То је наметала неједнака употребљивост изворне грађе. Због тога се морало радити корак по корак.

Индекс физичког обима ратарске производње израчунат је на основу података о пшеници, кукурузу и кромпиру. Има података и за друге културе и све би их требало искористити за касније и потпуније обрачунае. Ипак, и на основу та три производа може се судити о тенденцији развоја. И то је пут ка постављеном циљу.

9. Обрачун индекса физичког обима ратарске производње

	Хиљ. t			Цене дин./t	Вредности		
	1884	1900	1910		1884	1900	1910
Кукуруз	(306)	469	740	100	30,6	46,9	74,0
Пшеница	(215)	287	471	160	34,5	45,9	75,4
Кромпир	(41)	28	44	(70)	2,9	2,0	3,1
Укупно	-	-	-	-	68,0	94,2	152,5
Индекс	-	-	-	-	100	138	223

Количине за 1884. годину су процењене. Аутор је располагао подацима за 1867. из првог Државописа Србије. Прво је извршено повећање за 23% на име територијалног проширења 1878, Пиротским, Нишким, Лесковачким и Врањским срезом. Затим је примењена просечна стопа раста од 2% годишње. Сва та акробатика је излишна ако се нађу изворни подаци за 1884.

Мада обрачун из табеле 9 не улива много поверења, то је поступак који може да се побољша. Ипак, и у прилог израчунатог индекса могу да се наведу неке чињенице. Од 1884. до 1910. становништво се увећало за 53%, а Србија није постала увозник хране. Удвостручена је површина под овим усевима. Повећан је и принос по хектару пожете површине. Према томе, повећање од 2,2 пута спада у могуће, прихватљиве величине.

Сточна производња је за процењивање много сложенији проблем. Нема података о производњи. За процене је мало ослонаца.

Број стоке био је повећан. То је сигуран знак повећане производње, али не и добра мера. Повећање броја грла за 20% до 40% представља улагања у повећање стада, инвестиције у капацитете. Учинак тог улагања на производњу могао је да буде и мањи и већи од процента повећања броја грла. Стога је потребно још обавештења.

Подаци о извозу пољопривредних производа добри су за почетну оријентацију, али не дају решење за задатак процене укупног обима сточарске производње. Ипак, нешто значе и сазнања о учешћу сточарства у извозу. Србија није имала шта друго да извози сем производа пољопривреде. Ови су 1862. чинили 88%, а извоз стоке и сточних производа 80% свег извоза. Те сразмере искоришћене су за рашчлањивање података о извозу за даље године. Готово је сигурно да о томе постоје поуздани изворни подаци који би искључили потребу прорачуна на основу структуре из 1862.

10. Извоз Краљевине Србије

мил. дин.

	1884	1900	1910
Укупни извоз	40,0	66,5	98,4
Процена структуре:			
Пољопривредни производи	36,0	59,9	88,6
Производи сточарства	32,0	53,2	78,7

Извори: Два века развоја Србије, стр. 200. Структура је утврђена према подацима из Државописа Србије, 1. свеска, стр. 107.

Према подацима из табеле 10 може се закључити да је извоз сточарских производа био знатан и да се повећавао. Било би неопрезно да се закључи да је 2,5 пута повећана и укупна производња сточарства. За налажење поузданије бројке био би потребан и прорачун домаће потрошње.

Нажалост, за процену домаће потрошње на селу и у варошима, нема података. Процена мора да пође од голих претпоставки. Кључно је да се трошило око 60 kg меса по становнику годишње. Затим, повећања су била сразмерна расту броја становника. Израчуната вредност потрошње меса увећана је за 20% на име потрошње млека, јаја, вуне, коже, меда и др. Тај рачун показује да је домаћа потрошња сточних производа могла да износи 1884. око 96, у 1900. око 160 и у 1910. око 238 милиона динара. По томе, домаћа потрошња је била око два пута већа од извоза.

Претходни подаци изведени су уз претпоставку да је домаћа потрошња стално била два пута већа од извоза. Сада вреди да се погледа резултат прорачуна према претпоставци да је домаћа потрошња сточарских производа повећана у истом темпу као становништво. Структура за 1884. је у оба примера иста, али је различит темпо раста.

11. Друга варијанта обрачуна укупне сточарске производње

	Индекси (I)			Пондери (Wo)	I (Wo)		
	1884	1900	1910		1884	1900	1910
Извоз	100	167	245	100	100	167	245
Домаћа потрошња	100	132	153	200	200	264	306
Укупно	-	-	-	300	300	431	551
Индекс	-	-	-	-	100	143	183

Тешко да би се нашли добри разлози за усвајање једне од те две варијанте. Могло би само да се слути да је прихватљивија ова друга. Није немогуће, али није ни вероватно да је раст сточарске премашио раст ратарске производње (245 : 223). И повећање сточног фонда за 20% до 40% опомиње да

би број о нижем расту био реалнији. Најзад, повремено су искривале сметње за извоз, због чега су и сељани били обазриви при улагањима у развој сточарства. Све то нису прави докази. Сав изведени прорачун само је наговештај о могућим величинама. Ипак је и то боље него ништа.

Подаци о вредности сточарске производње ослањају се на вредност извоза, што значи да су дате у текућим ценама. Пошто је ратарска производња израчуната као индекс физичког обима, потребна су уједначавања. Подацима о ценама би се успоставила упоредивост серија. То је потребно и за „другу варијанту обрачуна...“ пошто су бројке о извозу дате у текућим, а о „домаћој потрошњи“ у сталним ценама. Ипак је потребна темељнија обрада расположивих података о ценама да би се дошло до прихватљивог приказа односа бројки у реалним и текућим вредностима. Ово што следи је, углавном, подсетник на посао који треба обавити.

Цене су у Краљевини Србији пратили судови. О том је објављена опсежна документација у државописима и статистичким годишњацима. До сада није изведен обрачун индекса цена на основу свих расположивих података. Овде је, на основу података из публикације „Два века развоја Србије“, изведен један крајње упрошћен обрачун агрегатног индекса цена.

12. Индекси цена пољопривредних производа

	Цене – пара динарских			Индекси		
	1884	1900	1910	1884	1900	1910
Ратарски производи						
Пшеница, kg	15	11	16	100	73	107
Кукуруз, kg	11	9	10	100	82	91
Пасуљ, kg	20	15	(31)	10	75	155
Сточарски производи						
Говеђе месо, kg	78	63	76	100	81	97
Овчје месо, kg	70	53	68	100	76	97
Свињско месо, kg	86	69	88	100	80	102
Просеци						
За ратарство	-	-	-	100	77	118
За сточарство	-	-	-	100	79	99

Непондерисани просеци појединих индекса су мера за невољу. Статистичари цена би лако извели бољи обрачун.

На основу приказа у табели 12, очигледно је да је било осцилација цена, али не и изразитог растућег или опадајућег тренда. То би се могло проверити обрачуном за сваку годину.

Ако се не узме у обзир цена пасуља за 1910, уосталом процењена, и цене ратарских производа су 1910. биле на нивоу 1884. године. То би значило да би, бар за сад, могла да се користи претпоставка о непромењеним ценама у 1910. према 1884.

Са гледишта стварања народног дохотка, мора се узети у обзир да је велики део вредности сточарске производње, као сточна храна, створен у ратарству. Према савременим знањима, тај удео износи око две трећине. Стога се за свођење два индекса у меру за целу пољопривреду морају наћи одговарајући пондери. Овде је узето да од 585 милиона динара нето продукта пољопривреде у 1910, ратарству може да се припише 506, а сточарству 79 милиона динара. Том сразмером је удео некадашњег сточарства, вероватно, унеколико потцењен, јер је раније била раширенија планинска испаша. О томе би требало питати агрономе.

13. Индекси пољопривредне производње

	Индекси (I)			W ₁	W ₁ x I		
	1884	1900	1910		1884	1900	1910
Ратарство	45	62	100	506	227	313	506
Сточарство	55	78	100	79	43	62	79
Укупно	-	-	-	585	270	375	585
Индекс	-	-	-	-	100	139	217

Овако кривудава пут до крајњег резултата морао би да пређе и каснији истраживач, користећи потпунију грађу и боље проверене претпоставке. Дати приказ је само скица оног што га при озбиљнијем прорачуну чека.

Индекси физичког обима и цена потребни су да би се израчунао народни доходак од пољопривреде у сталним и текућим ценама. Како је на основу неколико приказаних цена могло да се закључи да није било дугорочних инфлационих ни дефлационих тенденција, овде ће једна серија моћи да се користи и као низ вредности и у сталним, и у текућим ценама. Према томе, народни доходак од пољопривреде би износио (у милионима динара):

	1884	1900	1910
У ценама 1910.	268	372	585
У ценама 1938. ¹⁾	2600	3608	5675

¹⁾ Из већ изнетих разлога, бројке о пољопривредној производњи у ценама 1938. употребљиве су за приказивање раста, али не и за проучавање структурних односа.

1.2.2. Народни доходак од непољопривредних делатности

Већ је утврђено да је 1910. године доходак ових делатности, у ценама 1910, могао да износи око 195 милиона динара. То би чинило око 25% укупног народног дохотка. Сад је потребно да се нађе начин за екстраполацију величине из 1910. у бројке за 1884. и 1900. годину.

Нема података потребних за обрачун индекса физичког обима. Ослонац би могао да се нађе у подацима о броју привредно активних лица, у претпоставкама о продуктивности рада, у представама о ширењу тржишта и сл. Један такав покушај начињен је у табели 14. Прво је израчунат доходак по активном пољопривреднику (учинак...). Удвостручени учинак пољопривредника помножен је бројем активних непољопривредника. Резултат је мера обима непољопривредних делатности.

14. Обрачун обима непољопривредне производње

	1884	1900	1910
1. Доходак пољопривреде, мил. дин.	268	373	585
2. Активни пољопривредници, хиљ. дин.	791	1017	1200
3. Учинак пољопривредника, дин.	339	367	488
4. Двоструки учинак, дин.	678	734	976
5. Активни непољопривредници, хиљ. дин.	128	183	204
6. Нето продукт непољопривреде (4–5)	87	134	199
7. Индекс	100	154	229

Подаци из табеле 14 нешто су другачији од оних које се налазе у табели 7. Овде је нешто бржи раст активних лица у непољопривредним делатностима довео и до нешто бржег повећања дохотка ван пољопривреде. Бржи развој градске привреде је логичан. Чак је могла да се очекује већа разлика. Ипак, разлика у износима је сразмерно мала, па се може сматрати да се резултати оба рачуна међусобно потврђују.

Процењивање величина за појаву о којој је мало поузданих података носи велике ризике због несигурности нужних претпоставки и због утицаја разлика између разних могућности при поступку обрачуна. Лако би било направити збирку неједнаких резултата варирањем појединих детаља из обрачуна. Али прави проблем није у кругу тих игара досетљивости. Бољи пут ка поузданијем сазнању води преко искоришћавања документације која, непосредно или посредно, сведочи о стању и развоју привреде из тог давно протеклог времена.

Циљ приказивања развоја у току два века захтева да се износи о развоју непољопривредних делатности од 1884. до 1910. и они из обрачуна дохотка у Краљевини Југославији међусобно повежу. Овде је за ту сврху коришћен провизорни обрачун индекса цена по којем је ниво цена 1938. године био 9,7 пута виши него 1910. Било би добро да се у каснијим радовима израчунају посебни индекси цена за пољопривреду и за друге делатности. За сада је, за обе области, примењен исти индекс.

По томе би народни доходак од непољопривредних делатности износио (у милионима динара):

	1884	1900	1910
У ценама 1910.	87	134	199
У ценама 1938.	844	1300	1930

1.3. Школство

Србија је наследила од Турске нешколовано, неписмено становништво. Још као вазална кнежевина Србија се трудила да отвара школе. Био је то тежак и дугорочан државни посао. Недостајао је наставнички кадар. Део родитеља није желео да шаље децу у школу. Издржавање мреже школа је знатан новчани терет за буџет. Ипак је и пре стицања независности било вредних успеха на ширењу народне просвете. Посао озбиљно започет у првој половини XIX века окончан је тек у другој половини следећег столећа.

У време стварања независне државе Србије неписменост је била још веома висока. Неписмених је 1884. године било 90%. Тај удео се у 1900. смањио на 79%. Само је школовање све деце могло да доведе ова настојања до пуног успеха. Србија је тек стотинак година касније успела да обезбеди основно школовање за сву децу.

15. Основне школе у Краљевини Србији

	Школе	Наставници	Ученици, хиљ.
1884	617	922	45,4
1900	1101	1940	102,4
1910	1328	2549	145,6

Извор: Два века развоја Србије, стр. 245-246.

Мада се број школа брзо повећавао, ни 1910. нису постојале у свим насељима. Осим тога, неке од ових школа нису имале наставу за сва четири разреда. Уз много тешкоћа, градила се мрежа стандардних основних школа.

16. Средње школе у Краљевини Србији

	Школе	Наставници	Ученици
1884	29	307	4847
1900	15	345	4774
1910	27	486	10734

Извор: Два века развоја Србије, стр. 247-248.

Средње образовање било је на почетку развоја. Гимназије су биле осмогодишње, али нису све имале наставу за свих осам разреда. Ученици су после мале матуре могли да се уписују у богословије, учитељске, војне, пољопривредне и друге стручне школе. Све је то био напредак, али је још много требало да се достигне развијеност школског система богатих европских земаља.

17. Велика школа – Београдски универзитет

	Школе	Наставници	Студенти
1884	1	27	206
1900	1	58	415
1910	1	98	941

Извор: Два века развоја Србије, стр. 249.

Велика школа – касније Универзитет – развијала се поступно. Имала је више одсека. Почело се од филозофског, правног и техничког. Тек је 1905. године створен Универзитет по европским узорима и са већином уобичајених дисциплина. Мора да се има у виду да се изванредан број младих људи школовао на страним универзитетима. Више кандидата из сваке генерације добијало је стипендије за студије у Паризу, Цириху, Берлину, Бечу, Прагу, Петрограду и другим познатим светским центрима науке и педагогије.

Постигнут је вредан напредак у сва три нивоа школовања, али је преостао још дуг пут до циљева потпуности и довољности.

Кнежевина, па Краљевина Србија, упињала се да од запуштене турске провинције створи грађанско друштво по европском узору. Повећање броја становника, народногдохотка и броја школоване деце били су веродостојни знаци напредне друштвене заједнице.

Политичко и друго духовно вођство Србије било је обузето својом ослободилачком мисијом на Балкану. Као свој свети циљ истицали су ослобођење и уједињење са „браћом“ из два суседна царства: турског и аустроугарског. За ту мисију, за ратове од 1912. до 1918. године, Србија је добро припремила и војску, и народно расположење. Све је то довело до ратних успеха који су омогућили стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца.

Свој ратни успех Србија је платила страховитим жртвама у становништву и у уништавању материјалних добара. И без тога, мала и недовољно развијена, Србија је 1918. године ушла у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца веома ослабљена. Било би добро да неко од статистичара прибере и систематизује бројке о Србији у ратовима од 1912. до 1918. године.

2. СРБИЈА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Начин територијалног груписања података је велика тешкоћа при коришћењу статистичке документације из времена прве Југославије. Прикупљани су и објављивани подаци из готово свих грана садашње статистике. Али Југославија је 1921. године дефинисана као централизована држава и није објављивала статистичке податке за своје „историјске области“. Ни каснија подела на девет бановина не омогућава да се дође до податка за Србију и њена каснија три дела. Подаци приказани по окрузима и срезовима лако би се прегруписали за подручја централне Србије, Војводине и Косова и Метохије. Али, ако нема овако детаљних приказа, неопходне су процене.

Други проблем су садржинске и методолошке разлике између статистике пре 1912, у међуратном раздобљу и оне стваране после Другог светског рата. На пример, међуратна основна школа била је четворогодишња, а у СФРЈ осмогодишња. Подела привреде на друштвени и приватни сектор, битна за приказе у време СФРЈ, нема корена у ранијим појмовима и класификацијама. Веома су различите биле номенклатуре и класификације. Успостављање упоредивих серија захтева темељну прераду расположиве грађе или пак процене.

Најзад, и сви подаци исказани у националној валути захтевају прерачунавања да би постали упоредиви.

Израда упоредивих серија не може да се обави ни брзо ни лако. Тешкоће нису исте у свим гранама статистике. Можда би било корисно подстицање студија посебно за сваку област пре него што се, с временом, постигне жељена потпуност.

2.1. Становништво

Сразмерно добро вођена демографска статистика обезбедила је основне податке о становништву Краљевине Југославије за цео период од 1920. до 1939. године. У тадашњим публикацијама нема података за Србију и њена три дела. Те прегледе су обезбедили статистичари тек после Другог светског рата, прегруписавањем података. Ипак, силно недостаје попис планиран за 1941. годину. Стога су неке важне бројке морале да се процењују. Можда у архиви Републичког завода за статистику постоје поуздани подаци који су овде аматерски прорачунавани. Писац ових белешки ограничио се на оне публикације које је имао у својој кућној библиотеци. Ако има веродостојних података за попуњавање празнина у приказима, извршене процене су излишне.

18. Укупно становништво Србије

хиљ.

	1920	1921	1930	1931	1939	1940	1948
Србија	4729	4819	5636	5726	6226	6286	6527
Централна Србија	2773	2843	3480	3550	3960	4009	4154
Војводина	1528	1537	1615	1624	1650	1653	1641
Косово и Метохија	428	439	541	552	616	624	733

Извор: Југославија 1918-1988, Савезни завод за статистику, Београд, 1989, стр. 40.

Из поменуте публикације узети су резултати пописа 1921, 1931. и 1948. године. Остале бројке су израчунате на основу просечних годишњих прираста. За другу деценију постојања прве Југославије умањен је прираст, од 1930. до 1930, за једну трећину, колико је било смањење и за целу земљу. Исти степен смањења извршен је за сва три дела Србије. Највећи ризик од тако једноставног поступка постоји за бројке за 1939. и 1940. годину. Далеко су од стања пописаног 1931, а од стања у 1948. деле их ратни поремећаји. Сигурност процене је мала, али нема другог решења. Процењивање је корисно свуда где нема изворних података, само мора да се објасни како се дошло до процењене величине. Зато су овде наведени подаци и за године од којих су зависили прорачуни по просечном прирасту. Било би неопходно да се погледа документација демографског центра Института друштвених наука, што писац ових белешки није учинио.

Истраживачима развоја биће потребни и подаци о привредно активном становништву. Само, слабија је документациона основа за утврђивање величина о том скупу. По нужди, почело се од података о укупном становништву. По невољи је коришћен удео активних у укупном становништву из Пописа 1948. године. Ипак, морале су да се узму у обзир и неке неуједначености развоја. Због ратних губитака у становништву, од 1912. до 1918, године удео активних је мањи у првој, а већи у другој деценији постојања прве Југославије. Наиме, од 1935. до 1940. стасале су за рад генерације рођених убрзо после рата. Оцена тачности тих процена је, разумљиво, предмет за озбиљна разматрања.

19. Привредно активно становништво

хиљ.

	1920	1930	1940	1948		
				укупно	%	% од укупног
Србија – укупно	2421	2615	3168	3323	100	50,9
Централна Србија	1530	1700	2130	2244	67,0	54,2
Војводина	740	760	820	822	24,6	49,4
Косово и Метохија	151	155	218	257	7,7	35,3

Извор: Подаци за 1948. годину узети су из публикације СЗС „Развој република СФРЈ“, САП 132, Београд, 1996, стр. 88.

Структура активног становништва из 1948. употребљена је да се израчунају износи за 1940. Прво је израчунат број за целу Србију, као 50,9% од укупног становништва. Затим је тај износ подељен на три региона према структури из 1948. (Применом посебног удела активних у укупном становништву сваког региона добијају се нешто другачији резултати.)

За пројекције „уназад“, од 1948. ка 1940, морале би да се уваже бар оријентационе представе о ратним жртвама и послератном процесу изравнавања. Међутим, таква дотеривања поступка и резултата могу да се препусте каснијим истраживачима.

За разумевање развоја у међуратном времену важно је процењивање последица губитка у становништву у ратовима од 1912. до 1918. године. Сматра се да је Србија тад изгубила око 1,2 милиона становника. Ту је, вероватно, могло да буде око 70% или око 800.000 привредно активних. Од зараза, глади и ратних удеса страдали су и старци, и домаћице, и деца. Прираст становништва централне Србије, од 1920. до 1940. године, износио је око 1,2 милиона. То би значило да је за двадесет година надокнађен ратни губитак. Прираст активног становништва износио је око 600.000. То значи да број активних није потпуно надокнађен. Овај проблем је веома важан, а прорачун врло упрошћен. Развој становништва је експоненцијални процес. Требало би израчунати колико би било становништва да ратних губитака није било. Сада може само да се слуги да део ратних губитака није могао да се надокнади.

Повећано рађање у првих неколико послератних година одмах је повећавало укупно, али тек за 15 до 20 година активно становништво. Тај раскорак је морао да утиче и на нужности привредног развоја. Пажња која би била посвећена овом проблему била би вишеструко оправдана.

У Војводини, на Косову и Метохији и у Македонији, мада различита по интензитету, постоје иста питања.

Повећање броја становника, којим се превазилази предратно бројно стање, није потпун одговор на загонетку о последицама жртава рата.

2.2. Народни доходак

Особености развоја пољопривреде и непољопривредних делатности наметнуле су потребу два посебна прорачуна. Укупни народни доходак овде је дат као њихов збир.

Подацима о народном дохотку у првој Југославији располаже се за време од 1923. до 1939. године. Тим подацима потребне су две врсте дорада. Прво, потребне су процене за 1920, 1921, 1922. и за 1940. годину. Без тих процена био би знатно умањен приказ привредног развоја постигнут у међуратно време. Друго, потребно је да се из податка за целу земљу издвоје величине за Србију и њена три дела. Поступци ове дораде углавном су исти и за пољопривреду, и за непољопривредне делатности.

За поделу укупног дохотка земље на износе за Србију и њене делове коришћена је структура из 1947. године. Показало се да доследна примена исте структуре на податке за све године понегде доводи до изненађујућих, тешко прихватљивих резултата. Биле су потребне извесне интервенције да би дошле

до изражаја регионалне разлике у обиму ратних разарања и њихов утицај на ток каснијег развоја. Ту су извршене исправке само према логици ствари, које би потврдила или оповргла каснија истраживања.

Године изабране за приказивање народног дохотка омогућавају да се сагледају домети развоја, и утицај велике светске привредне кризе од 1929. до 1933. године. За ту сврху било је потребно да се уведе приказ нешто већег броја стања него за приказивање становништва. И поред тога, јасно је, не јењава потреба за пуном серијом, низом бројки за сваку годину.

Потпунија образложења дата су у белешкама о пољопривреди и о скупу непољопривредних делатности.

20. Народни доходак Србије у ценама 1938.

млрд. дин.

	1920	1923	1929	1935	1939	1940
Србија – укупно	11,7	12,9	16,6	15,6	21,3	22,3
Централна Србија	6,9	7,6	10,3	9,8	13,6	14,0
Војводина	4,1	4,5	5,3	4,9	6,5	7,0
Косово и Метохија	0,7	0,8	1,0	0,9	1,2	1,3

Године наведене у табели 20 омогућавају да се сагледају три важне ствари. Прво, подаци за 1920. и 1940. показују почетни и завршни ниво привредног развоја. Друго, подаци за 1923. и 1939. ослањају се на бројке из објављених резултата обрачуна дохотка, док су они за 1920. и 1940. годину процењени без поменуте основе. Треће, подаци за 1929. и 1935. показују ниво пре и ниво после привредне кризе.

Подаци у ценама 1938, тј. у сталним ценама, приказују физички обим производње. При томе, мора се знати да су током кризе од 1929. до 1934. настале велике промене у односима цена. Цене пољопривредних производа пале су знатно више него цене непољопривредних производа и услуга. Тзв. „маказе цена“ деловале су и 1938, мада у смањеној мери. То дејство повећава удео непољопривредних делатности у укупном дохотку, у поређењу са стањем пре кризе и пре Првог светског рата.

За разумевање ових износа важно је знати да је у економији Југославије од 1920. до 1940. године преовлађивала дефлација. Куповна моћ динара била је око два пута већа пред крај, него у првим годинама опстанка Југославије. Дејства привредне кризе, приказана у сталним ценама, знатно су мања од пада израженог у текућим ценама.

Још једном вреди подсетити на несигурност процена за Косово и Метохију. Било би веома корисно да се погледају обавештења из публикације „Рударска и топионичарска статистика Краљевине Југославије“.

2.2.1. Пољопривреда

За читаво време постојања Краљевине Југославије пољопривреда је била делатност и судбина велике већине свег становништва. У томе је њен велики значај за суд о првој Југославији. И Србија је тад била аграрно подручје, највеће у земљи. Стога би била оправдана пажња посвећена том делу друштва и народне привреде.

21. Пољопривредно становништво

	1920	1930	1940	Удео у укупном 1948. ¹⁾ , %	Процена за 1940, %
хиљ.					
Становништво – укупно					
Србија	3719	4352	4658	72,3	75
Централна Србија	2195	2696	2943	72,4	75
Војводина	1150	1190	1200	68,1	71
Косово и Метохија	375	466	515	80,9	84
Активно становништво					
Србија	1990	2031	2475	77,1	80
Централна Србија	1274	1316	1680	78,7	81
Војводина	580	578	608	70,9	74
Косово и Метохија	136	137	187	83,3	86

Извор: Развој република СФРЈ, стр. 90.

¹⁾ Удео у становништву подручја.

Познато је да се пољопривредно становништво, од 1920. до 1940. године, повећавало нешто спорије од непољопривредног. У одсуству веродостојних мера, шаблонски је примењено смањивање удела пољопривредног становништва у укупном за 2% сваке деценије. После Другог светског рата смањивање је текло брже. Овакав прорачун је само симболички подсетник на проблем који би квалификовани демографи решили уверљивије. Вероватно је да би из расположиве пописне документације могло да се дође до поузданијих мера.

Исто је тако познато да је одмах после Другог светског рата убрзано усељавање у вароши. Зато је удео пољопривредног становништва у укупном 1948. морао да буде мањи него 1940. Та разлика је оцењена на око 3%. И то је мера за проверавање. Иза разлике по уделу укупног и активног становништва у одговарајућој целини нема никакве дубље замисли. То је могло да буде тако, а могло је да буде и нешто друкчије. Ипак, не би могло да се очекује да ће темељнији прорачуни битно изменити ове величине. Само за Косово и Метохију постоји већи ризик. То је мањи скуп. По старом статистичком правилу: што је маса мања, већа је опасност од грешака.

Прорачуни изведени на горњим претпоставкама показују да је пољопривредно становништво давало снажан, преовлађујући печат друштвеној структури Србије и 1920, и 1940. године. Мада су знатни

контингенти сеоског становништва прелазили у вароши, развој непривредних делатности још није досегао ниво и снагу који би били довољни да зауставе апсолутно повећавање пољопривредног становништва. При томе, дорастање за рад бројчано натпросечних генерација, рођених у неколико првих година после Првог светског рата, углавном је оптеретило пољопривреду. Процес деаграризације је текао, али још није дошло до критичне обртне тачке, кад непољопривредне делатности почињу да привлаче толико становништва да пољопривредно опада не само релативно већ и апсолутно.

Народни доходак оствариван у пољопривреди је друга пресудно важна мера за оцењивање развоја те делатности. При израчунавању потребних износа може да се пође од предратних Ђуричићевих и послератних Стајићевих обрачуна. Писац ових белешки није сигуран да ли у тим радовима или у студијама Винског можда постоје прикази за Србију. То треба да се провери. Али, ако се не нађу ранији обрачуни, приказ народног дохотка за Србију мораће да се процењује. Овде је прво одређен удео српске пољопривреде у југословенској према структури из 1948. године. Није било разлога да се ток развоја пољопривреде од 1920. до 1940. разликује од тока за целу земљу. Тако су на основу серије за Југославију и структуре из 1948. израчунати претходни подаци за сва три дела Србије. Најзад, извршена су смањења или повећања појединих података, који су изгледали нескладно.

22. Народни доходак пољопривреде у ценама 1938.

	мил. дин.						
	1920	1923	1929	1935	1939	1940	Удео у 1948, %
Србија	6670	7300	8500	8500	10640	11250	45,5
Централна Србија	3600	3950	4700	4700	6000	6340	27,9
Војводина	2600	2840	3200	3200	3900	4130	14,5
Косово и Метохија	470	510	600	600	740	780	3,3

Извор: Југославија 1918-1988, СЗС, Београд, 1989, стр. 95 и Развој република СФРЈ, СЗС, Београд, 1996, стр. 114.

Серија дохотка од пољопривреде за Југославију је линеарним екстраполацијама допуњена за 1920. и 1940.

Анализа дохотка по становнику показала је да је 1948. године пољопривреда Војводине била потцењена. Зато је у целој серији 500 милиона пренето са бројева за централну Србију на величине за Војводину.

2.2.2. Непољопривредне делатности

Насупрот пољопривреди, као области споријег раста, налазе се рударство, секундарни и терцијарни сектор. Те привредне области развијају се брже. Оне доводе до премоћи градске цивилизације над сеоским друштвом и до подизања народног дохотка на знатно виши ниво. По томе се још од XIX века разликују водеће земље Европе и Северне Америке, с једне, и велики број заосталијих земаља Азије,

Африке и Јужне Америке, с друге стране. Поставља се питање: колико је Србија од 1920. до 1940. године била успешни учесник у овом светском процесу, у бржем развоју непољопривредних делатности?

Одговор на то питање могу да пруже подаци о променама у саставу становништва и темпу раста народног дохотка. Непољопривредне делатности су веома сложен скуп о којем износе треба испитивати уз највећу пажњу. Било би веома добро да се претходно ураде студије за индустрију, грађевинарство, саобраћај, трговину, здравство, школство, државну управу и друге услужне делатности. То превазилази могућности аутора ове белешке. Овде је скуп непољопривредних грана приказан као целина, уз ризик да, при томе, није узето у обзир штошта важно.

Није могла да се избегне крајња поједностављеност примењених метода. Ради утврђивања броја непољопривредног становништва, коришћени су подаци за 1948. годину. Према подацима тадашњег пописа, непољопривредно становништво чинило је 28% од укупног становништва Србије. Пошто се 1946. и 1947. сеоско становништво масовно усељавало у варошка насеља, удео за 1940. је морао да буде мањи. У рачун су уграђене претпоставке да је удео овог становништва у укупном 1940. био за 3% мањи него 1948. и да се у обе деценије од 1920. до 1940. повећавао за по 2%. Те претпоставке посредно потврђује низ обавештења о расту градова, о повећању социјалних осигураника, о повећавању народног дохотка и др.

Међу пробним варијантама налазе се три на којима се вреди замислити. Прва је проста разлика независних процена укупног и пољопривредног становништва. Тој варијанти може да се приговори да су непољопривредне делатности важан скуп који захтева независну и што прецизнију процену, што боље образложену, а не решења као што је разлика друге две величине. Друга варијанта је прорачун на основу структуре из 1948, уз примену већ поменутих динамичких коректура, како-тако образложених. Трећа варијанта је прорачун на основу броја запослених у индустрији. Њих је 1920. било око 50, а 1940. године око 100.000. Сразмерно повећање свих других група дало би мало вероватан брзи раст за цео скуп. Индустрија јесте била покретачка снага развоја, али пратеће делатности, као грађевинарство, саобраћај, трговина и друге, нису могле да постижу исти темпо развоја.

23. Три процене непољопривредног становништва

	1920	1930	1940	$\frac{1940}{1920}$
Становништво – укупно, хиљ.				
Разлика укупног и пољопривредног	1013	1249	1580	157
Процена по структури из 1948.	980	1290	1630	166
Према запосленима у индустрији	815	1220	1630	200
Активно становништво, хиљ.				
Разлика укупног и пољопривредног	455	490	643	141
Процена по структури из 1948.	430	570	720	167
Према запосленима у индустрији	360	540	720	200

Док прорачунавање према запосленима у индустрији даје претерано високу процену раста, прве две се у основи међусобно потврђују. Процена према структури 1948. је независна и образложена, па јој се може дати предност.

Сада је потребно да се бројеви изабране варијанте поделе на величине за три дела Србије. То је учињено према структури становништва из Пописа 1948. године. Удео централне Србије износио је 63%, Војводине 25,5% и Косова и Метохије 11,2%. При утврђивању износа за активно становништво гледало се да стопа активности буде за централну Србију и Војводину у границама 40% до 45%, а за Косово и Метохију око 30%. То су прилично стабилне демографске норме. У табели 24 израчунате су величине унеколико измењене да би се добиле прихватљиве процене.

24. Непољопривредно становништво Србије

хиљ.

	1920	1930	1940
Становништво – укупно			
Србија	980	1400	1630
Централна Србија	620	900	1032
Војводина	250	350	415
Косово и Метохија	110	150	183
Активно становништво			
Србија	430	590	706
Централна Србија	282	390	465
Војводина	114	155	180
Косово и Метохија	34	45	61

Шаблонски начин израчунавања података у табели 24 уједначава приказ развоја три дела Србије. Вероватно је да су постојале и разлике које на овај начин нису дошле до изражаја. Упадљивије одступање од доследног поступка извршено је за 1930. годину. Зна се да је развој од 1920. до 1930. био бржи него од 1930. до 1940. Привредна криза је одузела напредку четири године. Ипак, о мери ове неуједначености може да се расправља. Друга одступања су небитна. Мање повећање или смањење израчунатих података захтевало је одржавање поменутих норми о степену активности, као и њихово уклапање у збирове.

За процену народног дохотка од непољопривредних делатности постојале су сличне тешкоће. За целу Југославију постоје обрачуни за време од 1923. до 1939. године, али не и за Србију и њена три дела. И величине за 1920. и 1940. морале су да се процене. Поступак је био сличан овом што је примењен за прорачуне о становништву.

Први корак био је: утврђивање удела непољопривредних делатности Србије у народном дохотку Југославије. Ти удели одређени су према резултатима обрачуна народног дохотка за 1947. годину. Према тој структури, добијени су подаци за 1939. и 1940. Тек после тога могло је да се приступи процењивању темпа раста од 1920. до 1940.

25. Удео непољопривредних делатности Србије у народном доходу 1947.

	%			
	Србија – укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
Према Југославији	34,6	25,0	8,0	1,6
Према Србији	100,0	72,5	23,0	4,5

Извор: Развој република СФРЈ, стр. 113 и 114.

На основу ових процената и података о народном доходу Југославије за непољопривредне делатности у 1939, одређене су почетне величине за даље прорачуне. У оправданост овог поступка може да се верује зато што нова изградња није, до 1947, могла битно да промени предратне односе. Али није могао да се узме у обзир неједнаки обим ратних разарања и његов утицај. Веома су ограничене биле могућности да се сагледају неједнакости регионалног развоја од 1920. до 1940. године. У том другом питању процена раста је морала да се ослони на серију за целу Југославију.

Прво је структура из 1947. једноставно примењена на податке о народном доходу Југославије за све међуратне године. Али показале су се неке нелогичности у односима три региона. На пример, ниво централне Србије, према Војводини, у 1920. години изгледао је подозриво висок. Израчунавањем података о доходу по становнику показивале су се, местимично, величине у које је тешко поверовати. Зато се наметала потреба извесних промена доследно израчунатих износа.

При мењању неког податка наметао се сплет пратећих промена. Мењао се однос три региона, јављала су се питања збира, као и динамике, што показују низови. На пример, првобитни износ за Војводину у 1920. увећан је за 0,3 милијарде, у централној Србији умањен је за 0,5 млрд., а збир за Србију је умањен за 0,2 млрд. За такве измене није било потпоре у постојећој документацији, али их је захтевала логика структуре и развоја. Мада такве измене нису великог обима, оправдана би била критичка оцена и поступка, и величина.

26. Процена народног дохода непољопривредних грана у ценама 1938.

	млрд. дин.						
	1920	1923	1929	1930	1935	1939	1940
Србија – укупно	5,04	5,60	8,07	8,27	7,14	10,65	11,03
Централна Србија	3,30	3,60	5,60	5,70	5,10	7,60	7,70
Војводина	1,50	1,70	2,10	2,20	1,70	2,60	2,86
Косово и Метохија	0,24	0,30	0,37	0,37	0,34	0,45	0,47

Познавање прошлости привреде веома је важно за процењивање ових података. На основу изнетог учињен је само покушај чији исход подлеже критици. Приказани подаци нису сасвим поуздани ни са гледишта регионалних односа, ни са гледишта темпа развоја. Радови ради накнадних проверавања били би пожељни. Ипак, може да се верује да поузданији подаци не би много изменили представе на основу величина из табеле 26.

2.2.3. Доходак по становнику

Израчунавањем народног дохотка по становнику омогућено је уочавање неких нелогичности у првобитно добијеним величинама. Већ је поменуто да су вршене измене величина о народном дохотку да би се дошло до вероватнијих односа. То не значи да је све доведено у неки бољи ред. Табела 27 садржи износе после извршених промена. По резултатима за Косово и Метохију у 1940. години, чини се да још има таквих што изазивају подозрење.

Према првобитном обрачуну, доходак пољопривреде по укупном пољопривредном становништву у централној Србији 1920. године био је практично једнак дохотку у Војводини. То није изгледало логично. Без правих доказа, извршена је нова процена за све године повећањем дохотка за Војводину и смањењем података за централну и целу Србију. Тиме је измењена структура из 1948. године.

И неки од резултата за Косово и Метохију привлаче пажњу због одступања од очекиваног нивоа. Било би потребно темељније познавање привреде тих крајева да би се оценила прихватљивост израчунатих бројева. Осим тога, реч је о малим износима дохотка које самим тим изискује више пажње и прецизности. Учинио се да је паметније да се могуће промене тих величина препусте бољим познаваоцима локалних прилика. То је могло да се остави без измена и зато што те величине не би битно промениле ни доходак целе Србије, ни односе дохотка за три региона.

Пример Косова и Метохије показује да би, изгледа, уз више пажње, требало да се размотре процене броја привредно активног становништва.

Само у контролне сврхе израчунат је доходак по становнику. Показало се да је то веома корисно за критичко разматрање процена и о дохотку, и о становништву. Свака контрола је добродошла када су резултати процене засновани на несигурним дедукцијама. Добро би било да се изнети резултати упореде са резултатима за друге делове Југославије и за друге земље.

Налажење ослонца у неком веродостојном податку било би драгоцено. Без тога, била је веома тешка одлука о нивоу народног дохотка за 1940. годину. Веома је смело било процењивање дохотка за ту годину због већ захукталог рата у Европи и његовог утицаја на југословенску привреду. Била је то година високог раста. Али коликог? Немачка је куповала сваку количину робе коју је Југославија могла да понуди. То тржиште је тражило производе пољопривреде, шумарства, рударства, па чак и индустријске прерађевине. Да ли је та тражња подигла ниво производње изнад просечног прираста од 1935. до 1939? Вредело би да се погледају подаци за земље у сличном положају, на пример за Бугарску. До априла 1941. југословенска статистика је мало шта могла да среди од података за 1940. годину. Можда се у занемареним архивама крије неко изненађење.

27. Народни доходак по становнику, у ценама 1938.

дин.

	1920	1930	1940
<u>Према становништву – укупно</u>			
Србија – укупно	2483	2955	3540
Централна Србија	2436	2933	3526
Војводина	2914	3533	4328
Косово и Метохија	1455	1590	1795
За пољопривреду			
Србија – укупно	1803	1938	2396
Централна Србија	1644	1722	2156
Војводина	2261	2689	3442
Косово и Метохија	1253	1288	1515
За остале делатности			
Србија – укупно	4975	6434	6748
Централна Србија	5156	7000	7976
Војводина	5837	6700	6892
Косово и Метохија	2124	2569	2585
<u>Према активном становништву</u>			
Србија – укупно	4898	6190	6914
Централна Србија	4501	5800	6381
Војводина	5901	7377	8950
Косово и Метохија	4176	5272	<u>5178</u>
За пољопривреду			
Србија – укупно	3408	4000	4455
Централна Србија	2880	3333	3655
Војводина	4482	5536	6793
Косово и Метохија	3456	4380	<u>4171</u>
За остале делатности			
Србија – укупно	11694	14212	15873
Централна Србија	11661	14900	16739
Војводина	13158	14300	16532
Косово и Метохија	7059	7872	7883

2.2.4. Индустија

О индустрији прве Југославије написано је много потцењивачких оцена. Тврдило се да је малог обима, слаба, у сталној кризи и да је буржоазија била неспособна да покрене озбиљније развојне процесе. Такве оцене биле су површна политичка пропаганда. Индустија је била водећа снага међу непољопривредним делатностима. Насупрот поменутиим лошим оценама, може да се истакне тврдња да је индустријализација, од 1920. до 1940, у Србији текла успешно, у темпу који су одређивали претходно достигнути ниво и утицаји светског привредног окружења. То може да се покаже на основу пар важних серија.

Према обрачунима народног дохотка (видети публикацију „Југославија 1918–1988“, стр. 95), југословенска индустрија је од 1923. до 1939. године повећавала производњу брже од повећавања укупног народног дохотка (183 према 148) и брже него остале непољопривредне делатности (183 према 135). Нема разлога да се мисли да је у Србији могло да буде битно другачије. Ипак је потребно да се утврде величине за Србију. На основу њих би могло да се суди о успешности индустријализације на подручју садашње Србије.

Удео индустријске производње у Србији у укупној југословенској производњи процењиван је почев од структуре у 1952. години. Та структура је сведена на односе из 1939. помоћу индекса физичког обима. Тако је израчунато да је Србија 1939. учествовала у југословенској индустрији са 32,5%. На исти начин, израчунато је да је централна Србија постизала 58%, Војводина 34%, а Косово и Метохија 8% укупне индустријске производње у Србији.

За процењивање темпа раста мало је веродостојних обавештења. Сигурно је да је индустријска производња расла брже од укупног народног дохотка. Уз то, може да се претпостави да је темпо развоја био исти као и за индустрију целе земље. Та претпоставка може да се брани тиме што је готово једнак број оцена по којима је развој био бржи, као и оних по којима је у Србији био спорији од југословенског. За прорачун је усвојена ова средња, умерена варијанта.

Најзад, серије са подацима од 1923. до 1939. требало је допунити проценама за 1920. и 1940. годину. То је учињено линеарним екстраполацијама.

28. Развој индустрије у Србији

	Србија – укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
Народни доходак (мил. дин., цене 1938)				
1920	1500	850	540	110
1923	1920	1120	650	150
1929	2660	1550	910	200
1930	2680	1560	920	200
1933	2350	1360	810	180
1939	3480	2020	1190	265
1940	3600	2100	1230	270
Запослено особље (хиљ.)				
1920	50	25	22	3
1923	62	33	26	3
1929	82	49	29	4
1930	82	49	29	4
1933	71	41	26	4
1939	97	57	34	6
1940	100	58	35	7

О запосленима у непољопривредним делатностима располаже се подацима установа за здравствено и пензијско осигурање. Узето је да трећина свих запослених у Југославији представља запослене у Србији. Од укупног броја запослених, трећина је приписана индустрији. Приближно такве сразмере уочене су у каснијим временима, а и у неким другим земљама. Распоред на три региона извршен је према структури производње, па је накнадно исправљан да би се добио бржи раст за централну Србију него за Војводину. Ти подаци не одговарају строгим захтевима у погледу извора података, нити условима прецизног поступка израчунавања. Примењени нормативи су оријентационе величине, а израчунати бројеви су на више места заокругљивани ради уклапања у збирове. Све то би оправдало темељнија истраживања. Ипак, сигурно је да се и најпоузданији подаци неће много разликовати од оних из табеле 28. Разуме се, од употребе података зависи и осетљивост на могуће разлике.

Известан ослонац за оцену прихватљивости приказаних података пружају резултати пописа индустрије из 1938. године (видети: Југославија 1918–1988, стр. 255). У Дунавској и Моравској бановини и на подручју Управе Града Београда било је 106.000 радних места. Сва радна места не морају бити попуњена, па је број запослених сигурно био мањи. Али делови територије садашње Србије били су у саставу Дринске, Зетске и Вардарске бановине, па је могуће да је број тамо запослених у индустрији био довољан да укупан износ буде нешто већи од 100.000. По томе изгледа да је процена од 100.000 блиска стварном стању.

Према изнетим прорачунима, индустрија је у Србији, од 1920. до 1940. године, била у снажном развојном успону. До застоја је дошло у време велике светске привредне кризе. То је умањило резултате друге деценије развоја. И поред тога, индустрија је повећавала свој удео у целокупној привреди. Индустријализација је текла незадрживо. Само, Србија је, као и цела Југославија, и на почетку, и на крају прве Југославије, била недовољно индустријски развијена, али 1940. нешто мање него 1920. Њен положај међу неколико најнеразвијенијих земаља Европе није се променио ни до 1940, а ни до 2000. године.

2.3. Школе у Србији, 1920–1940.

Приликом уједињења Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године стање у школству није било уједначено. Војводина је имала добро уређене основне и средње школе и готово сасвим задовољавајућу школску мрежу. Подручје централне Србије још није имало основну школу у сваком насељу. На Косову и у Метохији је било веома мало школа, а тешко савладив проблем била је настава на албанском језику. Према наслеђеном стању, развијање школства је још било велики државни посао.

Приказ напретка постигнутог на овом пољу наилази на тешкоће јер нема података за три дела Србије. Можда би истраживањем архива бившег Министарства просвете и архива међуратне статистике то могло да се реши. За сада, овај преглед мора да се ограничи на Србију – укупно.

29. Развој школства у Србији

	Број школа	Наставници	Ученици/студенти, хиљ.
Основне школе			
1925	2529	7391	251
1939	3271	12855	611
Средње школе			
1925	227	2521	68,5
1939	383	5166	82,3
Високо образовање			
1924	1	220	5,6
1930	1	...	8,2
1939	1	606	11,9

Извор: Два века развоја Србије, стр. 250 и 251.

Снажно ширење мреже основних школа и повећање броја наставника и ученика показују колико је на том пољу било још необављеног посла. Део задатака стварања потпуне мреже основних школа и обухвата све деце преостао је за другу Југославију.

И средње школе су прошле кроз етапу даљег унапређивања. Спорије увећање броја ученика показује да је овај ниво образовања већ био близак постојећим потребама и интересовању омладине.

Знатан напредак постигнут је на нивоу високог образовања. Постојао је само Универзитет у Београду. Али се повећао број факултета (медицина, агрономија и богословија) уз Правни факултет у Суботици и Филозофски факултет у Скопљу, у саставу Београдског универзитета. Број наставника, међу којима је био леп број научника светског угледа, скоро је утростручен. Број студената је повећан два пута и са 12.000 уписаних прерастао је у масовну народну школу.

Обим и ниво образовања зависили су од друштвене развијености, од потребе за школованим људима у привреди и јавним службама. Мада је масовност образовања превазиђена у другој Југославији, школство је од 1920. до 1940. било у складу са потребама друштвеног развоја и са објективним могућностима.

ПРИЛОГ О УСПОСТАВЉАЊУ УПОРЕДИВОСТИ СЕРИЈА

Што се тиче податка о становништву, привредно активном становништву и броју запослених, стручњаци би требало да провере упоредивост дефиниција и класификација. У овим текстовима серије су спајане као да тог проблема нема.

Битно је упадљивија тешкоћа при састављању серија упоредивих податка о народном дохотку. Прва препрека су цене. Друга препрека су односи између серија датих као народни доходак и оних што изражавају друштвени производ. Трећа тешкоћа је у дефиницији народног дохотка: у ранијој пракси

народни доходак је обухватао само резултате материјалне производње, а у најновије време обухвата и услуге јавних служби. Због свега овога подаци о народном доходу захтевају прерачунавање изворне грађе.

Изражавање народног доходу у сталним ценама олакшано је тиме што већ постоје обрачуни за време од 1923. до 1939. у ценама 1938. и за време од 1947. до 1992, у ценама 1972. године. Да би се успоставила упоредивост та два блока података, потребно је да се утврди однос цена у две базне године, у 1938. и у 1972. години. Већ је раније решен задатак односа цена у 1910. и 1938. години на основу цена за једну малу корпу животних намирница. Нађено је да су цене 1938. биле 9,7 пута више него 1910. На сличан начин може да се покуша и са одмеравањем разлике у општем нивоу цена у 1938. и 1972. години. Састављена је листа од осам производа из области личне потрошње. Обрачун је показао да су цене 1972. биле за 7% више него 1938. године. Овде је та мера примењена за успостављање упоредивости података предратне и послератне серије.

Разуме се да би обрачун био поузданији ако би листа цена била и шира, и разноврснија. За сада није било могућности да се израчунају цене произвођача у којима је исказан народни доходак. Могућности за побољшање овог обрачуна тек треба да се испитају.

30. Вредност корпе животних намирница

	Цене – дин.			Количине	Вредности – дин.			Индекс
	1938	1939	1972		1938	1939	1972	<u>1972</u> 1938
Хлеб, kg	2,0	2,5	1,93	32	64	80	62	97
Кромпир, kg	1,3	1,4	1,97	11	14	15	22	152
Пасуљ, kg	3,5	4,0	9,31	2	7	8	19	266
Јаја, комад	0,6	0,6	0,92	26	16	16	24	153
Млеко, ℓ	2,3	2,4	2,85	22	51	53	63	124
Свињско месо, kg	13,0	14,5	23,67	3	39	44	71	182
Уље, ℓ	16,5	17,2	8,11	2	31	34	16	49
Шећер, kg	13,2	13,3	4,02	4	53	53	16	30
Вредност корпе	-	-	-	-	275	303	293	107
Индекс цена	-	-	-	-	100	110	107	107

Извор: Југославија 1918–1988, СЗС, стр. 162–164. Количине за пондерацију утврђене су према резултатима Анкете о потрошњи у домаћинствима за послератна годишта.

Изведени обрачуни односа цена немају задовољавајућу документациону основу. Утолико су и резултати само приказ начина на који би задатак могао да се реши. Статистичари Народне банке су, под руководством Антонија Бончића, уредили и објавили индексе цена повезујући податке за предратни и послератни период. Некадашњи Савезни завод за статистику није прихватио те резултате и није их укључио у своје приказе. Ваљало би да се испита да ли би разлози за такву одбојност и данас били прихватљиви.

Друга тешкоћа је што су серије у сталним ценама у неким публикацијама дате у виду народног дохотка, у другим пак у виду друштвеног производа. Разлика (амортизација) износи 10% до 15%. Овде је за прерачунавање коришћена стопа од 10%. Тешкоћа прерачунавања не постоји за оног ком су доступне све статистичке публикације, јер су обрачуни у сталним ценама вршени и за народни доходак, и за друштвени производ.

Треће, тешкоће због нарушене упоредивости променом дефиниције друштвеног производа по концепту материјалне производње у национални бруто продукт, који обухвата и област услуга, могу да реше само специјалисти за ту област. Овде није учињен покушај у том циљу.

*

* *

Изнети подаци показују да је прва Југославија била грађанско друштво у снажном успону. Према резултатима напретка привреде и просвете, то друштво је још веома много заостајало за достигнућима високоразвијених капиталистичких земаља. Али од 1920. до 1940. године постигнут је још један крупан корак у смеру побољшања затеченог стања. Тиме се побија оцена да је прва Југославија била у свему неуспешна.

Ипак, за две деценије постојања Краљевина Југославија није излазила из политичке кризе. Није успело уређивање земље на демократској основи. Учињен је покушај да се национална незадовољства смире диктатуром од 1929. до 1941. године. Жртвована је демократија за коју се српски народ борио у читавом XIX веку. Сигурно је да не заслужује хвале држава коју не желе њени грађани, већ је одржавају војска и полиција. Па ипак, та држава се није распала сама него ју је 1941. раскомадао надмоћнији спољни непријатељ.

Ратна судбина српског народа од 1941. до 1945. године била је тема многих историјских студија. У њима и у државним документима има и бројева које би вредело средити у систематски статистички приказ. Нарочито је изазовна тема о животу у окупираној Србији. Није увек оправдано да се све статистичке серије прекидају кад настану ратна времена.

3. СРБИЈА У СФРЈ

После Другог светског рата Југославија постаје савез шест република. Србија добија границе у чијем су оквиру три њена дела: покрајине Војводина и Косово и Метохија и, као трећи део, безимени остатак који се после дужег времена означава као централна Србија. Извршена је велика територијална промена, пресудно важна за садржаје статистичких података и њихову упоредивост.

Централна Србија приближно одговара територији некадашње Краљевине Србије. Краљевина је 1912. проширена новим областима од којих су у саставу централне Србије крајеви око горњег тока Ибра, око Новог Пазара, Сјеничка висораван и Полимље. Проширење територије би захтевало да се у неким гранама статистике обаве радови ради успостављања беспрекорне упоредивости. У овим приказима се, без тих исправки, сматрало да се подручје централне Србије може упоређивати са Краљевином Србијом од 1878. до 1912. Аутори будућих покушаја не би требало да заобилазе тај проблем.

Утврђивањем територије, аутономије Војводине и Косова и Метохије стекле су почетни историјско правни статус. Пре 1946. године биле су то неповезани скупови жупанија у Аустроугарској и Санцака у Турском царству. У првој Југославији су те територије биле подељене на неколико округа и срезова. Није било утврђених оквира за статистичко приказивање. Али, можда би накнадно, на основу аустроугарске статистике и турских „дефтера“, могла да се сазна прошлост тих подручја. Исто би могло да се покуша и са документацијом статистике прве Југославије.

За приказ развоја од 1946. до 1992. постоји мноштво потребних и непосредно употребљивих података. Разрађеност те статистике омогућава да се лако уреде серије упоредиве са ранијим и усаглашене са каснијим статистичким приказима. У ових 46 година трајали су и једна држава, и њен особени друштвени систем. Од „државописа“ Србије очекује се опис њеног развоја и слома.

Добар картографски приказ територијалних промена налази се у публикацији „Два века развоја Србије“. Те би приказе вредело допунити још којим детаљем. Не би требало заборавити ни мање промене граница централне Србије и Војводине (предратна Управа Града Београда обухватала је Земун и Панчево, а после рата је Земун неко време био у саставу Војводине). Граница са Косовом и Метохијом је промењена пребацавањем Општине Лепосавић из централне Србије у састав Јужне Покрајине. Осим што су те појединости важне за успостављање упоредивости серија, важне су и за наше слабо историјско памћење. У овим текстовима није учињен покушај усклађивања података због ових „малих“ промена.

СФРЈ је, као држава и као друштвени систем изградње социјализма, потрајала скоро пола столећа. Систематски вођена и веома опсежна статистика из тог времена је документ о развоју и крају те државе и тог друштва. Одговарајући „државопис“ могао би да осветли услове великог успона и узроке неуспеха тог великог и дуготрајног историјског експеримента.

3.1. Становништво

Није тешко приказати становништво Србије од 1946. до 1992. године. Уредно су спровођени пописи становништва. Редовно је вођена статистика виталних догађаја. Сваке године су вршене процене бројног стања. Опсежне обраде су обезбедиле огромну документацију. Прави задатак је да се из те опсежне грађе изабере серије за сажет и уверљив приказ народне судбине у другој половини XX века.

За овај период развоја Србије могла би да се истакну оваква питања:

1. Неуједначено повећање становништва у три региона
2. Потискивање неписмености
3. Урбанизација и деаграризација
4. Миграције
5. Национални састав.

За сваку од ових тематских области може да се развије богат програм приказа. Овде је, напротив, реч о потреби да се избор што више сузи. Треба имати у виду да постоје и друга важна питања вредна да се уврсте у један што успешнији преглед података о дугорочном развоју.

Регионалне разлике у погледу повећавања броја становника показале су свој изузетни значај. Становништво Србије повећавало се истим темпом као и становништво читаве Југославије. Али, док се од 1947. до 1991. године становништво Војводине повећало за 23%, становништво централне Србије за 43%, на Косову и у Метохији се одиграла права демографска експлозија повећањем броја становника од 2,7 пута. Тако велике разлике стварале су и неједнаке развојне потребе и друкчије погледе на привредну и социјалну политику. Власти, које су одлучивале о свему у земљи, никада нису озбиљно разматрале последице тако изразито неједнаког повећавања броја становника.

31. Укупно и активно становништво

	СФРЈ	Србија – укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
хиљ.					
Становништво – укупно					
1947	15842	6528	4154	1641	733
1953	16991	6979	4464	1700	816
1961	18549	7642	4823	1855	964
1971	20523	8447	5250	1952	1244
1981	22425	9314	5694	2035	1584
1991	23516	9779	5809	2014	1956
Привредно активно становништво					
1947	7741	3323	2244	822	257
1953	7849	3381	2344	778	268
1961	8340	3616	2465	816	335
1971	8890	3859	2703	833	323
1981	9871	4228	2949	902	377
1991	...	4172	2751	872	549

Извор: Развој република СФРЈ, стр. 87 и 88.

Дефиниције укупног и привредно активног становништва нису се битно мењале до Пописа 1991. Тада је настала расправа: да ли су лица на раду у иностранству, ако су тамо дуже од године, још југословенско становништво? Уз то, настала су обимна сељења унутар земље и повећано је занимање за емиграцију. Ово убрзање промена изменило је слику ранијег мирнодопског развоја. Услови су се мењали, а подаци су показивали узнемиреност становништва. Без сумње, демографи би имали много шта важно да кажу о понашању становништва пред крај СФРЈ.

Раст становништва показивао је минималне захтеве за развој привреде и јавних служби. Да се стање у друштву не би погоршавало, развој народног дохотка, здравства, школства, служби социјалног старања, делатности културе и др. мора да се повећава најмање колико и раст становништва. Тек ако се премаши та граница, развој постаје успешан. И Југославија и Србија су високо надмашивале ту норму. Разумљиво је да је највише препрека складном развоју било стање на Косову и Метохији, где је повећавање броја становника било највеће.

Подаци о привредно активном становништву захтевају нека објашњења. Док је укупно становништво Србије повећано за 50%, број активних лица увећао се за 27%. То значи да је на терет једног који ради у 1991. години било више издржаваних него 1948. Законитости старења становништва ишли су својим током. Развојна политика може да се прилагођава том процесу, али у њему самом мало шта може да промени. Стога релативно смањивање броја активних лица не може да се тумачи као неуспех политике развоја.

Политика развоја учинила је напоре да побољша произвођачке способности и културни ниво становништва.

Неписменост је сузбијана на два начина. Одмах после другог светског рата организовани су бројни курсеви за описмењавање старијих лица. То није било успешно. Мало је ко од њих научио да чита и пише. Међу генерацијама старијих неписменост је остала доживотна. Други начин било је употпуњавање мреже школа за обавезно основно образовање деце. Кад је мрежа основних школа покрила сва насеља, у генерацијама младих неписменост је практично нестала. Укупни број неписмених лица постепено се смањивао. Међу старијим од 10 година у 1948. је износио 27%, у 1961. години 22%, а у 1981. се смањио на 11%.

Неписменост је била веома раширена на Косову и Метохији. У 1948. години тамо је било 63% неписмених међу старијим од 10 година. Али тај проценат се до 1981. смањио на 18%. Био је то велики успех.

Сузбијање неписмености путем школовања младих имало је велики значај за привредни и културни напредак. Млади су после завршене основне школе могли даље да се образују, стичу професионалне квалификације и разумевање за више видове културе. Писмени човек је способнији за сарадњу у све сложенијем модерном друштву. После великог заостајања за образованошћу становништва Северне, Западне и Средње Европе, становништво Србије је постигло знатно виши степен образованости од стања које је постојало по свршетку другог светског рата.

Деаграризација и урбанизација становништва текли су убрзано. Још при доношењу првог петогодишњег плана Југословенско политичко вођство надало се да ће стићи и престићи ниво развијених капиталистичких земаља. Брза деаграризација одговарала је таквим схватањима. Кад се показало да се не остварују циљеви брзог „стизања и престижања развијених земаља“, процес деаграризације показао се као незаустављива развојна струја. Готово целокупне генерације сеоске омладине тражиле су запослење у граду. Великим делом то је била школована младеж. Али прилив

радне снаге превазилазио је потребе рационалног запошљавања, техничког напретка и равнотеже градске и сеоске привреде. Током седамдесетих година, непољопривредно и градско становништво постали су већи део укупног. Привреда је већ показивала слабости и клонулост, али деаграризација је текла и даље.

32. Пољопривредно и остало становништво

хиљ.

	Становништво – укупно			Активно становништво		
	укупно	пољопривредно	остало	укупно	пољопривредно, %	остало, %
1948	6528	4720	1808	3323	77	23
1953	6979	4657	2322	3381	73	27
1961	7642	4290	3352	3616	63	37
1971	8477	3719	4728	3859	54	46
1981	9314	2285	7029	4228	32	68
1991	9779	1694	8085	4172	25	75

Извор: Развој република СФРЈ, стр. 87–90. Не постоји никаква тешкоћа да се из исте публикације узму подаци за три дела Србије.

Индустријализација је била средиште програма убрзаног развоја. Изградња индустрије повлачила је за собом грађевинарство, саобраћај, трговину, угоститељство, комуналне и друге делатности. Убрзани раст тог дела привреде постизан је економским запостављањем пољопривреде, железнице и стамбене привреде. Млада радна снага имала је довољно јаких разлога да напушта пољопривреду и живот на селу. Непољопривредне делатности су сваке године привлачиле велике одреде радне снаге. Убрзана деаграризација већ је шездесетих година показала неке неповољне стране: прекомерно запошљавање у граду и недостатак младе радне снаге на селу. Читав тај развој је далеко превазилазио нужност које је наметало повећање броја становника за 50%. Наиме, развој је омогућио не само да се аграрна пренасељеност не повећава већ да се смањује. С друге стране, темпо повећавања непољопривредног становништва превазилазио је раст укупног. Структурне промене великог обима постале су обележје епохе.

Удео градског у укупном становништву Србије, повећавао се, разумљиво је, нешто спорије од тока деаграризације.

Износио је:

1953	22,5%
1961	29,8%
1971	40,6%
1981	46,6%
1991	50,8%
Извор: Развој република СФРЈ, стр. 96.	

Спорији раст градског становништва објашњава се тим што део становништва запослен ван пољопривреде остаје да живи на селу, где породица има кућу и користи ослонац на пољопривредно газдинство. Ипак је брзи раст градова био упадљиво обележје постигнутог развоја.

Издајала се мрежа већих градова. У централној Србији је 1981. године било девет градова са више од 50 хиљада становника, у Војводини четири и на Косову и Метохији четири. Тенденцију метрополитације показује и број становника главних градова (у хиљ.):

	1948	1981	Индекс
Београд	398	1088	274
Нови Сад	69	170	246
Приштина	20	108	540

У 1948. години је у ова три главна града живело 7,5% свег становништва Републике, а у 1981. већ 14,8%. Упркос наглашавању равномерности развоја као политичког циља, веће вароши су имале предности бољих саобраћајних веза, комуналних капацитета, постојања јавних служби и културних установа. Углавном, већи градови су задржавали свој виши ранг, а од оних мањих је ретко који успео да претекне оне што су раније били већи. Ипак, деаграризација је била тако масовна да брзи раст захвати и мноштво малих градова и да се чак већи део укупне урбанизације одиграо путем раста малих и средњих варошких насеља.

Миграције су знатно утицале на број и састав становништва Србије. Ратни вихор од 1941. до 1945. године донео је у Србију стотине хиљада избеглица. По завршетку рата многи су се вратили у своје завичаје, али су неки ту остали. Крајем рата и одмах за њим из Војводине се иселила немачка национална мањина. На њихова станишта доселило се становништво углавном из динарских крајева. Затим је потекло смиреније, али дуготрајно усељавање. За све време од 1945. до 1993. Србија је била усељеничко подручје.

Према Попису 1981. године, Србија је имала милион (тачније 1.016.000) усељених становника. Од тог броја дошло је:

262.000	Из Босне и Херцеговине
187.000	Из Хрватске
70.000	Из Црне Горе
69.000	Из Македоније
17.000	Из Словеније
411.000	Преселило се из једног од три дела Србије у други

Покрајина Војводина је са 383.000 усељених – 19% свег становништва – била најпривлачнији део Србије. Према Попису из 1981. године, удео домородаца, оних што су рођени где и живе, износио је у Војводини 74%, у централној Србији 88%, а на Косову и Метохији 96%. По овом, вршене су промене у броју и саставу становништва путем сељења чији је обим био једва приметан у краћим временским размацима.

Без сумње постојали су економски разлози да се људи из заосталих средина селе у богатије крајеве. Али постојали су и други узроци. Релативни обим усељавања у Србију био је исти као и усељење у развијенију Хрватску и мањи него у најразвијенију Словенију. Да економска привлачност није била једини мотив за сељење, наговештава и податак да је 1981. у Србији утврђено да је 230.000 лица отишло да ради у иностранству. Да су у питању били само економски разлози, мање би се људи доселило у Србију, и мање би отишло у друге земље.

Национални односи су од 1945. до 1992. године били стална тема текуће политике. Власти су тврдили да је у социјалистичкој Југославији национално питање решено „најбоље на свету“. Ипак су стално тињале расправе о осетљивим националним споровима. Националним трвењима је републичка политократија и бирократија додавала снагу. Републике СФРЈ су се 1993. године разишле под вођством изразито националистичких покрета.

Подаци пописа показују колико су се промениле структуре становништва према народности. Док се у Србији од 1948. до 1991. године број Срба повећао за 34%, становништво других народности се удвостручило. При томе се број Албанаца повећао три пута, а број Мађара се смањио за 20%. У земљи где је политичко груписање било могуће само на националној основи, промена националног састава становништва утицала је и на односе политичких снага. Национални сепаратизми разорили су Југославију, а у Србији још представљају извор политичке нестабилности.

33. Становништво Србије по народности

	1948	1991	Индекс
Укупно	6518	9779	150
Срби	4824	6447	134
Албанци	532	1674	315
Мађари	434	344	79
Остали	728	1314	180

Извор: Развој република СФРЈ, стр. 92–94.

Становништво Србије је, током постојања СФРЈ, прошло кроз брз и свестран развој. При томе, испољавале су се и добре, и лоше стране тих промена, остављајући будућности дугорочно наслеђе предности, обавеза и нерешених тешкоћа.

Укупно повећање становништва за 50% стварало је мањи демографски притисак него у првој Југославији. Толиком повећању лакше је могло да се одговори већом укупном производњом, изградњом

нових радних места, развијањем здравства, школства и других служби које служе подмирењу непосредних потреба увећаног броја становника.

Али регионални развој није био уједначен. Док је подручје Косова и Метохије пролазило кроз праву демографску експлозију, централна Србија је имала умерено повећање, а делове Војводине захватила је стагнација, чак „бела куга“. Из те разлике проистицали су неједнаки погледи на задатке друштвеног развојта.

Процеси деаграризације и урбанизације становништва текли су у нормално очекиваном смеру. Савремена високо развијена друштва имају више становништва у секундарном и терцијарном сектору него у примарном. Може да се примети да је државна политика убрзавала тај процес структурних промена преко економски рационалне границе. Радна снага је напуштала пољопривреду у угрожавајућој мери. Запошљавање у градовима премашило је потребе раста производње и техничког напретка. Контингенти недовољно продуктивне радне снаге пресељавали су се из села у градове. Пренатрпаност градова и градске привреде тзв. вишковима радне снаге стварала је тешкоће ништа мање од невоља раније аграрне пренасељености.

Оптерећено тим новим тешкоћама, друштво Србије је морало да се са њима носи, уз допунско оптерећење националним напетостима. Развој становништва Србије у другој половини XX века није довео до смирење и чвршће народне заједнице.

3.1.1. Запошљавање

Под условима убрзане социјалистичке изградње, одигравао се масовни прелаз радне снаге из пољопривреде у рударство и у секундарне и терцијарне делатности. Тиме се повећавао број запослених у друштвеном делу привреде и у јавним службама. Тако се остваривао политички циљ: преображавање сељачког друштва у социјалистичко.

Мада је та тенденција била веома упорна читаве четири деценије, повремено су настајали застоји. Њих су изазивали заокрети у политици изградње друштвеног система. Али убрзо после њих број запослених би наставио да се повећава.

Од 1947. до 1952. године број запослених се више него удвостручио. Већ 1947. био је премашен ниво запослености из 1939. године. Послови послератне обнове и изградње нових објеката, предвиђени првим петогодишњим планом, привукли су много радника. Максимум те етапе достигнут је 1950. У следеће две године извршен је прелаз на самоуправни поредак, настале су обимне реорганизације у привреди и државној управи због којих је смањен број запослених.

Од 1953. до 1965. године број запослених непрекидно расте. У 1965. години су објављене мере „привредне реформе“. Долази до двогодишњег застоја у производњи и запошљавању. За тих дванаест година постигнут је велики успон који је завршен реформом ради јачања тржишта и самоуправне оријентације у привреди и читавом друштву.

Пошто су мере привредне реформе показале и своја ограничавајућа дејства, у 1968. години су нешто ублажене. Број запослених се опет брзо повећавао. Али већ почетком седамдесетих почињу обимне реорганизације на основу уставних амандмана, Устава из 1974. и Закона о удруженом раду. Настали су поремећаји у току дотадашњег развоја и почиње једна нова етапа.

34. Запослени у друштвеном сектору

хиљ.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија		Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1952	583	384	162	37	1973	1609	1063	431	115
1953	614	411	166	37	1974	1672	1115	447	124
1954	683	455	188	40	1975	1772	1168	469	134
1955	751	497	211	43	1976	1836	1210	485	141
1956	763	496	223	44	1977	1913	1265	502	146
1957	828	539	239	49	1978	2009	1336	517	155
1958	903	594	263	52	1979	2101	1401	536	164
1959	979	625	294	60	1980	2162	1443	546	173
1960	1084	680	334	70	1981	2225	1483	560	183
1961	1195	731	387	77	1982	2272	1512	571	189
1962	1220	756	328	76	1983	2312	1538	580	194
1963	1232	766	389	77	1984	2361	1569	590	202
1964	1317	821	412	84	1985	2419	1610	599	210
1965	1341	837	416	88	1986	2487	1655	614	218
1966	1317	836	393	88	1987	2549	1698	624	227
1967	1318	842	387	89	1988	2570	1715	624	231
1968	1331	866	376	89	1989	2569	1708	624	237
1969	1395	915	387	93	1990	2481	1668	604	210
1970	1446	956	394	96	1991	2295	1579	560	156
1971	1515	1002	411	102	1992	2196	1519	538	139
1972	1576	1041	424	110	1993	2113	1460	519	134

Извор: Два века развоја Србије, стр. 78.

Од 1968. до 1988. број запослених се повећавао без застоја. Ту упорну тенденцију не прекидају ни промене по Уставу из 1974, ни избијање дужничке кризе 1979. године. До опадања је дошло тек 1990, када су се пробиле процеси разбијања југословенског тржишта, распарчавања СФРЈ и ликвидације поретка социјалистичке изградње.

За све време постојања СФРЈ приватном сектору привреде није предвиђана боља будућност. Опстајао је велики приватни сектор у пољопривреди за који се чекало добровољно учлањивање сељака у задруге или утапање у друштвена пољопривредна газдинства откупом земље. Тек, масовни сектор малих пољопривредника дочекао је крај поретка изградње социјализма. Ван ове области приватно предузетништво је ограничавано.

Број лица запослених код послодаваца у непољопривредним делатностима се повећавао, али је и до почетка деведесетих година остао незнатан. До бржег раста дошло је тек кад су укинута ограничења за запошљавање. Током деведесетих је, заједно са власницима, у малим приватним предузећима запослено неколико стотина хиљада људи. Али то се догађало после распада СФРЈ.

35. Запослени у приватним радњама

хиљ.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1952	20	13	6	1
1955	19	13	6	1
1960	27	16	11	1
1965	31	19	10	1
1970	36	20	12	4
1975	35	20	12	3
1980	37	21	12	4
1985	40	22	14	4
1990	62	33	24	5
1993 ¹⁾	208	122	65	21

Извор: Два века развоја Србије, стр. 79.

¹⁾ Осим запослених, од 1991. године се обухватају и послодавци.

На пољу запошљавања догађало се нешто наизглед чудновато. Истовремено су се повећавали и запосленост, и незапосленост. Пред крај СФРЈ незапосленост је достигла забрињавајуће размере. У ствари, мада се запосленост повећавала, у Србији, ни до 1990. године, нису биле исцрпене све резерве недовољно искоришћене радне снаге.

36. Лица која траже запослење

хиљ.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1952	16	10	5	1
1955	24	15	7	3
1960	66	42	13	11
1965	105	69	20	16
1970	156	95	30	31
1975	269	171	57	41
1980	420	274	79	68
1985	490	281	95	114
1990	615	339	128	148
1993	676	387	202	87

Извор: Два века развоја Србије, стр. 80.

Што због идеолошких предрасуда, што због стварних разлога, није допуштано да се „лица која траже запослење“ назову „незапослени“. Све до средине шездесетих година тај скуп је био малобројан и проточан. Запослење се брзо налазило. Од времена привредне реформе односи се мењају. Млади по неколико година чекају посао. Међу старијима се повећава број оних који су имали запослење па су га изгубили. Има и оних који су запослени, али траже повољније радно место. Међу таквима је знатан број лица која су радила на породичном пољопривредном имању или као повремено ангажована лица у другим делатностима. Таква лица имају посао којим нису задовољни или траже стално запослење. Према томе лица која траже запослење нису сва незапослена, али се тај скуп као целина приближавао обиму стварне незапослености.

Запошљавање у друштвеном сектору већини заинтересованих изгледало је као најповољније животно решење. У граду су зараде веће, удобности и могућности забаве повољније него на селу. Углед варошког радника превазилазио је друштвено поштовање сеоског домаћина. И материјални подстицаји и питања друштвеног престижа привлачили су омладину у градове. Мада су се с временом приближавали приходи по активном лицу у селу и граду, политички циљ изградње социјализма гурао је приватног земљорадника у нижи, мање поштован ред друштвене заједнице. То потцењивање потрајало је до краја поретка принудног социјализма. Радна снага, већ оскудна у пољопривреди, прелазила је и даље у градове и вршила притисак на градску привреду. Ова је пак запошљавала више него што је било потребно за рационално организоване послове. Чак и уз ту попустљивост, радних места није било довољно за све.

Виша политичка вођства земље су, још од шездесетих година, наглашавала нужност повећања продуктивности рада, штедљивије употребе енергије и сировина, увођења модерније технологије, побољшања квалитета производа и услуга и повећања извоза. Масовни социјални захтеви за запошљавањем надвладала су тежње за побољшањима. Раднички савети, синдикати, општинска вођства, па често и већина запослених – заступали су политику запошљавања својих суседа, познаника, рођака и других суграђана. Практично је повећање запослености имало јачу политичку подршку од пројеката модернизације. Разилазила су се схватања стратега у државном врху и схватања непосредних произвођача – самоуправљача. И то је била последица оног типа социјализма који је градила СФРЈ.

3.2. Повећавање друштвеног производа

Повећање становништва за 50% наметало је обавезу политици развоја да најмање у истој мери повећа укупну производњу и свега што је људима потребно. Од 1947. до 1993, колико је трајала СФРЈ, та норма је вишеструко премашена.

Народни доходак, израчунат у сталним ценама, добра је мера успешности развојних остварења. Истој сврси служи и друштвени производ – народни доходак увећан амортизацијом – мера коју је статистика користила за приказивање укупног обима материјалне производње. Избор између те две серије нема практичне последице за анализу дугорочног раста. Амортизација је учествовала у друштвеном производу са 10% до 15%. Тај удео се постепено повећавао, како је привреда за свој рад користила све више опреме. Али обрачун у сталним ценама своди на минимум утицај варијација у односу амортизације и нето продукта. Зато би анализа дугорочног развоја дала исте резултате, било да

се врши на основу серије о друштвеном производу или серије о народном доходу. Статистика је обезбедила серије у оба вида.

Велико повећање укупне производње постигнуто је у сва три дела Србије, као и у целој СФРЈ. С временом се темпо раста смањивао. Али до јачих повремених потреса долазило је приликом замашнијих промена у привредној политици.

Почетни послератни залет прекинут је због сукоба са земљама Источне Европе, који је избио 1948. године. У 1950. и 1952. години пољопривреду су погодиле јаке суше. У 1951. години почела је реорганизација привреде и државних служби. Укидао се дотадашњи тзв. административни систем и уводио тржишни и самоуправни. Производња је, услед свега, у 1952. пала на ниво из 1947. године.

37. Друштвени производ Србије у ценама 1972.

млрд. дин.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија		Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1947	21,1	14,2	5,7	1,2	1970	80,7	53,9	22,4	4,4
1948	26,7	17,2	8,0	1,5	1971	88,0	57,7	22,5	4,7
1949	29,1	19,3	8,2	1,6	1972	91,7	60,8	26,0	5,0
1950	23,9	16,9	5,6	1,3	1973	96,6	63,8	27,6	5,2
1951	29,5	19,9	8,1	1,5	1974	105	68,7	30,4	5,9
1952	21,4	15,1	5,1	1,2	1975	108	70,8	30,9	6,4
1953	26,0	17,6	6,9	1,5	1976	113	74,6	32,3	6,5
1954	25,4	17,2	6,8	1,5	1977	122	80,3	35,2	6,8
1955	28,1	19,4	7,6	1,7	1978	129	85,6	36,6	6,9
1956	27,3	18,3	7,5	1,6	1979	139	92,6	38,9	7,4
1957	35,1	23,4	9,8	1,9	1980	143	95,7	39,4	7,6
1958	34,0	22,4	9,7	1,8	1981	145	95,9	41,2	8,0
1959	43,5	28,9	12,4	2,2	1982	147	97,2	41,1	8,3
1960	44,8	29,8	12,8	2,3	1983	145	95,5	41,3	7,9
1961	46,4	31,4	12,7	2,3	1984	147	96,8	42,3	7,7
1962	48,8	32,8	13,8	2,3	1985	147	97,8	41,1	8,3
1963	54,9	36,7	15,6	2,6	1986	153	101	42,4	8,9
1964	61,0	40,2	17,6	3,2	1987	150	100	41,9	8,7
1965	62,4	40,9	18,1	3,3	1988	148	99	41,2	8,6
1966	67,9	44,3	19,9	3,7	1989	151	102	41,2	8,4
1967	69,1	45,1	20,1	3,8	1990	139	93,9	38,2	6,6
1968	70,2	46,5	20,0	3,7	1991	123	81,5	34,7	5,8
1969	78,2	51,8	22,3	4,1	1992	87	58,5	24,5	4,3

Извор: Развој република СФРЈ, стр. 236, Два века развоја Србије, стр. 104.

До новог застоја дошло је средином шездесетих година, после доношења мера тзв. привредне реформе. Дубљег пада производње није било, али је дошло до успорења раста у читавој привреди. Оштре мере привредне реформе убрзо су ублажене. Раст је затим настављен, уз раније добре и лоше особености.

Почетком седамдесетих година настале су велике реорганизације у привреди, ради јачања самоуправљања. На основу уставних амандмана, Устава из 1974. и Закона о удруженом раду, велика предузећа су издељена на више, а нека на неколико десетина „основних организација удруженог рада“. У низу организација створена је пословна пометња. Извршен је покушај да се слабости привреде надокнаде узимањем великих зајмова из иностранства. Била је то додатна акумулација која је подстицала даљи раст.

У 1979. години почиње дужничка криза. Приспели су рокови за отплате узетих зајмова. Показало се да југословенска привреда није у стању да одговори дужничким обавезама. Годинама је плаћала само камате и узимала нове зајмове да отплати старе. Настала је несташница низа увозних сировина и многих добара за потрошњу становништва. Инвестирање је умањено. Производња је у стагнацији. Опада стандард становништва. Од 1990. почиње суновратни пад укупне производње и политички неред у коме су нестали и југословенска државна заједница, и њен поредак принудне изградње социјализма. Овога пута снажно су деловали и спољни утицаји: дугови направљени у западним земљама и слом комунистичких диктатура у СССР и другим земљама Источне Европе.

Нормално је да с временом слаби темпо привредног раста. То се догађало и у Југославији, и у Србији, мада не врло изразито. Десетогодишњи индекси повећања друштвеног производа износили су:

	СФРЈ	Србија	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1960 : 1950	187	187	176	227	174
1970 : 1960	184	184	181	176	196
1980 : 1970	174	174	172	176	171
1990 : 1980	96	96	98	97	87

Прави слом производње догодио се од 1989. до 1993. године. Тих година производња је у Србији пала на око половину нивоа из 1989. Распадом југословенског тржишта сва већа предузећа изгубила су велики број домаћих купаца. Уз то је и слом социјалистичког поретка у свим земљама Источне Европе био праћен великим падом производње.

Намеће се потреба да се оцени крајњи домет дуге социјалистичке изградње. Производња је достигла највиши ниво 1989. године. Тад је била 7,2 пута већа него 1947. Али исти друштвени систем изазвао је пад после 1989. Ако се у рачун крајњих достигнућа унесе ниво из 1992, као што се за капиталистичке земље урачунавају и године криза, повећање од 1947. до 1992. износило је 4,2 пута. За 45 година социјалистичке изградње постигнута је просечна годишња стопа раста од 3,3%. То је за само пар децимала више од оног што је постигла привреда прве Југославије. Упркос повољним условима

дугог мира, неометаног и брзог напретка светске привреде, знатној међународној помоћи и убрзаној социјалистичкој изградњи, Југославија се у време свог распада налазила међу неколико најнеразвијенијих земаља у Европи. Разуме се да је то био знатно виши ниво него 1939. или 1940. године. Током послератних деценија напредовале су и друге земље. Жеља „стићи и престићи најразвијеније“ – није могла да се оствари.

38. Регионални раст друштвеног производа у ценама 1972.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
У млрд. дин. – укупно				
1947	21,1	14,2	5,7	1,2
1989	151,6	101,9	41,2	8,4
1992	87,3	58,5	24,5	4,3
Индекси				
1989 : 1947	712	718	723	700
1992 : 1947	414	412	430	358
1992 : 1989	58	57	59	51
Друштвени производ по становнику, хиљ. дин.				
1947	3274	3478	3446	1705
1989	15500	17400	20000	4330
1992	8800	9900	11700	2040
Индекси				
1989 : 1947	473	500	580	254
1992 : 1947	269	285	340	120
1992 : 1989	57	57	59	47

По расту укупне производње, развој три дела Србије био је углавном уједначен. Није остваривана почетна замисао да неразвијени региони треба да се развијају брже од развијенијих. Догодило се баш супротно, али у малој мери: најбржи раст остварила је Војводина, а најспорији Косово и Метохија.

Разлике су много веће према друштвеном производу по становнику. Подручје Косова и Метохије је упадљиво заостајало због изразито брзог повећања броја становника. Због споријег увећавања становништва Војводина је високо премашила просек Србије. Разлике су 1989. и 1992. биле знатно веће него 1947. године.

Ранг Војводине у 1947. је последица лошег економског положаја пољопривреде. Како је удео пољопривреде опадао, побољшао се ниво дохотка по становнику и Војводина је испредњачила, била је на првом месту.

Друштвени производ по становнику је добра мера за приказивање раста, ако је дат у сталним ценама, за регионална, па и за међународна упоређења.

39. Друштвени производ по становнику

	СФРЈ	Србија	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
У хиљ. дин., цене 1972.					
1947	3,5	3,3	3,5	3,4	1,7
1950	3,9	3,5	4,0	3,4	1,7
1960	6,4	5,9	6,2	6,9	2,4
1970	10,9	9,8	10,5	11,6	3,8
1980	17,8	15,9	17,5	20,0	5,0
1990	15,3	14,1	16,1	18,7	3,4
У USD, по званичном курсу					
1965	390	368	378	467	144
1970	650	588	679	668	201
1975	1450	1296	1356	1731	460
1980	2597	2283	2431	3028	762
1985	2071	1810	1921	2509	640
1990	2997	2560	2795	3666	732
У USD, према куповној снази					
1975	2591	2100	2155	2730	810
1980	3670	3330	3590	4440	1248
1985	4876	4384	4695	5912	1677
1990	5180	4630	5040	6530	1440

Извор: Развој република СФРЈ, стр. 113 и 114.

Друштвени производ по становнику у Србији био је 1947. године нешто мањи од просека за целу Југославију, мањи за 5%. Разлика се одржала до 1990, када је износила 7%. Није било битног померања положаја Србије у СФРЈ. Централна Србија и Војводина су мало побољшале однос према просеку за земљу, али су га Косово и Метохија погоршали. Јужна покрајина је 1990. постигла друштвени производ по становнику какав је централна Србија имала двадесет година раније.

Обрачун друштвеног производа у доларима показује да нивои производње и потрошње по становнику нису били за потцењивање. Тај ниво је био високо изнад заосталијих земаља Азије и Африке. Штавише, обрачун по куповној моћи показује да је два пута мања разлика која је делила Југославију од развијених земаља Западне Европе, док обрачун по текућем курсу показује заостајање од око четири пута. Према куповној снази динара, богата Западна Европа је имала око два пута већи реални ниво друштвеног производа по становнику. За четири и по деценије убрзане социјалистичке изградње није се

битно променио положај Југославије међу другим земљама. Југославија је успевала да прати раст развијеног дела света и да спречи повећање у заостајању. Истовремено, повећала се разлика између Југославије и најзаосталијих земаља. Ипак, Југославији, као ни другим земљама Источне Европе, није остварена жеља „стизања и престижања најразвијенијих“ и она је 1992. године била међу неколико најнеразвијенијих земаља Европе, међу којима је била и 1940. године.

Настављање серије о народном доходу од 1920. до 1940. низом упоредивих података за време од 1947. до 1992. захтева две врсте усаглашавања: због разлике у ценама 1938. и 1972. и због разлике између народног дохода и друштвеног производа.

При утврђивању разлике у ценама дошло се до неједнаких оцена. По једном поступку су цене 1972. биле за 10% ниже него 1939. По другом биле су за 3% ниже. За постизање веће сигурности била би потребна даља истраживања. Овде је примењена разлика од 3%, без уверљивих разлога.

Варијације у амортизацији од 10% до 15% нису тежак проблем. У примитивној међуратној привреди амортизација је сигурно била мања. Зато је народни доходак од 1920. до 1940. требало повећати за 10% или послератни друштвени производ умањити по истој стопи да би се постигла упоредивост. (То није потребно ако се користе серије о народном доходу у ценама 1972, којима статистика располаже.)

Да би се серија у ценама 1972. превела на базу 1938, извршено је смањење бројева дељењем коефицијентом 1,07. (Смањење на име амортизације 10% и повећање због цена за 3%). Резултат таквог обрачуна није врло веродостојан, али је потребан ради приказа целог поступка.

Ако би народни доходак од 1920. до 1940. требало подићи на ниво друштвеног производа у ценама 1972, међуратну серију би требало увећати множењем коефицијентом 1,07. Податке кориговане ради упоредивости садржи табела 40.

40. Друштвени производ Србије и народни доходак

млрд. дин.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
Друштвени производ, цене 1972.				
1920	12,5	7,4	4,4	0,7
1930	18,0	11,1	5,8	1,1
1940	23,9	15,0	7,5	1,4
Народни доходак, цене 1938.				
1947	19,7	13,3	5,3	1,1
1989	141,7	95,3	38,5	7,9
1992	81,6	54,7	22,9	4,0

ПРИЛОГ О УПОРЕДИВОСТИ ПОДАТАКА О ДРУШТВЕНОМ ПРОИЗВОДУ И НАРОДНОМ ДОХОТКУ

Подаци о друштвеном производу од 1947. до 1992. исказани у ценама 1972. године нису упоредиви са серијом о народном доходу од 1920. до 1940. у ценама 1938. ни, с друге стране, са подацима за каснија времена.

Први задатак је утврђивање односа цена у две базне године: у 1938. и 1972. За то има више могућности.

У време израде првог петогодишњег плана тадашњи стручњаци су оцењивали да је укупна производња у Југославији 1947. била равна оној из 1939. Та оцена није без основа. У публикацији „Југославија 1918–1988“ налазе се индекси по којима је пољопривредна производња 1947. била око 71% предратне, а индустријска је била за 23% већа. Сасвим је могуће да су материјални садржаји укупне производње у те две године били бар приближно једнаки. Ако су материјални садржаји једнаки, разлика између две вредности потиче од неједнаких цена.

Народни доходак 1939. у ценама 1938. износио је 21,3 милијарде динара. Да би тај податак могао да се упоређује са друштвеним производом, требало би га увећати, за износ амортизације, нпр. за 10%. Упоредив податак за 1939. износио би 23,4 милијарде. Пошто је друштвени производ Србије у ценама 1972. у 1947. износио 21,1 милијарду, то би значило да су цене 1939. биле више него 1972. за 10% (23,4 : 21,1). То би значило и да би међуратну серију народног доходу требало увећати за 10% због амортизације, затим умањити за 10% због разлике у ценама. По томе, међуратне величине о народном доходу у ценама 1938. могу без исправки да се сматрају за друштвени производ у ценама 1972.

Изнети рачуни разлике цена показују номинални однос куповне моћи динара важећег у 1938. и у 1972. години. Између те две године одиграли су се окупацијска и реформска инфлација и низ оних текућих, уз више девалвација. Све то изведени рачун изоставља. Зато разлика у ценама од 10% може се користити само за ова прерачунавања и ни за шта друго.

Други покушај би могао да се учини на основу податка о ценама. Уместо темељног обрачуна индекса цена, овде је употребљен поступак „потрошачке корпе“. Направљен је избор неколико животних намирница за које се располагало упоредивим подацима о ценама.

41. Вредност корпе животних намирница

	Цене – дин.			Количине	Вредности – дин.		
	1938	1939	1972		1938	1939	1972
Хлеб, kg	2,0	2,5	1,93	32	64	80	62
Кромпир, kg	1,3	1,4	1,97	11	14	15	22
Пасуљ, kg	3,5	4,0	9,31	2	7	8	19
Јаја, комад	0,6	0,6	0,92	26	16	16	24
Млеко, ℓ	2,3	2,4	2,85	22	51	53	63
Свињско месо, kg	13,0	14,5	23,67	3	39	44	71
Уље, ℓ	16,5	17,2	8,11	2	31	34	16
Шећер, kg	13,2	13,3	4,02	4	53	53	16
Вредност корпе	-	-	-	-	275	303	293
Индекс цена	-	-	-	-	100	110	107

Обрачун у табели 41 показује да се неће лако доћи до прихватљивог индекса цена. У 1939. години рат је захватио Европу и изазвао скакање цена. У 1940. години цене су биле још више. Цене 1972. према 1938. години биле су више за 7%, а према 1939. ниже за 3%. Табела 41 не обухвата велике одељке потрошње, као што су одећа и обућа, становање, а ни листа за исхрану није довољно исцрпна. Вредело би да се обухвати и област инвестиција. Тек би опсежнији обрачуни обезбедили резултату потребну уверљивост. За сада се може остати при горњем налазу да су цене 1939. биле за 3% више него 1972. То је веома блиско претходном рачуну, који је нашао 10% разлике. Мора се уважити и тешкоћа обрачуна кад је дисперзија индивидуалних индекса веома велика: од 30 до 266.

Постоје и серије индекса цена које су израчунаване у Народној банци Србије. Те серије је приредио за објављивање Антоније Бончић. Књига је штампана у педесетим годинама и вероватно да се може наћи у библиотекама Народне банке Србије и статистике. Из неких разлога те серије нису укључиване у публикације Савезног завода за статистику. Ако се нађе да су употребљиве, цео овај проблем има решење.

Друга страна истог проблема састоји се у успостављању упоредивих серија у ценама 1972. и оних каснијих, на другим базама. Пошто је напуштена 1972. као базна година, за даље обрачуна у сталним ценама изабрана је 1994. година за базну. Веома је повољно то што је новим обрачуном обухваћено више година за које постоје бројке и у ценама 1972. Из односа величина за исте године, али израчунате према две различите базне године, једноставно се долази до коефицијента за однос цена.

42. Друштвени производ Србије

	мил. дин.	
	1972	1990
У ценама 1972.	91734	138834
У ценама 1994.	28826	43544
Однос 1972 : 1994	3,18	3,19
Однос 1994 : 1972	0,31	0,31

Извор: Два века развоја Србије, стр. 104 и Развој република СФРЈ, стр 236.

3.2.1. Пољопривреда

Не постоје веће тешкоће да се из обимне статистичке грађе за време од 1946. до 1992. године сачини поуздан преглед развоја пољопривреде. Опсежност тадашње статистике искључује потребу осетљивих процена. Тек повезивање података у дуге серије захтева нешто допунских обрачуна и објашњења. Није тешко да се прикаже на ком је нивоу била пољопривреда 1946. и на ком се затекла 1992. године. Прави изазов је да се протумачи: шта се догађало у пољопривреди и зашто?

Податке о пољопривредном становништву обезбеђивали су редовни пописи становништва. Подаци погодни за повезивање стања становништва израчунати су најједноставнијом линеарном екстраполацијом. Било би добро да се овакви износи израчунају за сваку годину.

43. Пољопривредно становништво

хиљ.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
Укупно				
1947	4690	3000	1100	590
1952	4580	2900	1100	580
1960	4310	2700	1000	610
1970	3840	2400	800	640
1980	2390	1600	400	390
1989	1760	1100	270	390
1993	(1600)	1000	250	(350)
Активно				
1947	2550	1760	570	220
1952	2420	1700	520	200
1960	2180	1530	450	200
1970	1940	1400	370	170
1980	1450	1150	220	80
1989	1080	800	160	120
1993	(920)	700	120	(100)

Извор: Статистички годишњак Србије 2010, страна 73. Подаци за Косово и Метохију за 1993. су процењени, али и за раније године изазивају подозрење.

Број пољопривредника непрекидно се смањивао. То је законита појава током већ поодмаклог привредног развоја. Томе је свесно тежила и политика социјалистичке изградње. Високо развијено савремено друштво оставља у пољопривреди сразмерно мали део укупног становништва. Није споран смер таквог развоја, који је био очигледан и пре Другог светског рата. Може да се расправља о брзини захуктаних промена и о узроцима који су изазвали то убрзање.

44. Смањивање пољопривредног становништва

хиљ.

	Укупно	Централна Србија
Од 1947. до 1952. године	110	130
Од 1952. до 1960. године	870	240
Од 1960. до 1970. године	470	240
Од 1970. до 1980. године	1450	490
Од 1980. до 1990. године	730	390

До извесног успоравања у току деаграризације становништва дошло је у деценији „привредне реформе“. Али тај заостатак је надокнађен већ у следећој деценији. Упркос клонућу презадужене привреде, бег пољопривредног становништва из села наставио се и после 1980. године. У 1990. години је пољопривредно становништво чинило 17% укупног, а активно 22%. По тим процентима, изгледа да у Србији деаграризација још није била завршен процес. Развијене земље запошљавају у пољопривреди мање од 10% укупне радне снаге. Међутим, особености брзих промена у саставу становништва Србије отежавале су да се види да је Србија већ пред прагом поменуте норме за високо развијене земље. У скупу пољопривредног становништва 1991. старији од 50 година су чинили 54%, а млађи од 15 година тек 11%. Пољопривредно становништво се репродуковало на нивоу нижем од 10% укупног становништва. Опомене демографије није имао ко да саслуша. Измене политике према пољопривреди нису биле довољне да зауставе даљи одлив становништва у градове.

Дуго је, око двадесет година после Другог светског рата, економски положај пољопривреде био лошији него пре 1940. и све је више заостајао за предностима живота у граду. Био је то јак разлог за напуштање пољопривреде и села. Постепено се поправљао положај пољопривредника. Производња се повећавала. Док су пољопривредници могли да обраде сву земљу било је сигурно да у град одлазе вишкови недовољно искоришћене радне снаге. Уз то, доходак домаћинства делио је све мањи број чланова. Пред крај СФРЈ је доходак по активном пољопривреднику достигао просечну зараду неквалификованих радника. Ипак, није попустио интерес младих да раде и живе у граду. На то су, осим економских, деловали и други чиниоци. У граду је рад лакши, животна сигурност већа, има више слободе и забаве. Прелазак у град је доказ личног успеха. Тенденција напуштања села није ослабила ни кад је, осамдесетих година, варошка привреда запала у тешку кризу.

Статистика располаже мноштвом података о повећању пољопривредне производње, о побољшању агротехнике, о променама цена, о доходу, о броју и величини газдинстава и другом. У тој документацији може да се нађе доказни материјал који потврђује или оповргава изнете тврдње. На аналитичарима је да покажу разлоге због којих је развој имао описани ток.

45. Друштвени производ по активном пољопривреднику, у ценама 1972.

хиљ. дин.

	СФРЈ	Србија	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1953	4,8	4,8	4,2	7,0	3,9
1960	6,9	6,7	5,5	12,0	4,3
1970	9,7	9,1	7,2	17,8	7,0
1980	19,6	18,1	13,2	39,3	17,5
1990	31,3	25,4	18,6	59,6	22,8

Извор: Развој република СФРЈ, страна 115.

Друштвени производ по активном пољопривреднику показује веома брзи раст. Док је у читавој привреди СФРЈ друштвени производ по активном становнику, од 1953. до 1990, повећан 3,9 пута, у пољопривреди је повећање износило 6,5 пута. У Србији је то било нешто мање повољно (четири пута за целу привреду, а 5,3 за пољопривреду), али су и ту постигнуте велике и економски повољне промене. Ипак је и 1990. друштвени производ по активном становнику за око 20% био нижи од општег просека за СФРЈ. Према томе, ни до свог краја СФРЈ није постигла изједначење услова за стицање дохотка у пољопривреди и ван ње.

Аграрни максимум од 10 ха био је још један ограничавајући чинилац. Максимум је омогућавао да се зарада пољопривредника који је поседује приближи зарадама градских радника. Али само је мало пољопривредних газдинстава имало толико земље. Већина је имала мање и живела сиротињски. Преласком у град пробија се тај ограничавајући оквир. Ни они што су имали 10 ха земље нису видели изгледе за напредак. Више земље није могло да се има. Са 10 ха могао је да се достигне доходак варошког радника, али не и да се превазиђе. Ограничена перспектива напретка није ни код деце из богатијих кућа гасила жељу да напусте пољопривреду. Упркос томе, социјалистичка власт није ни до свог краја дозволила да приватни пољопривредник повећа посед од 10 ха, да се богати, капиталише и запошљава раднике. То би било страно духу постојећег поретка.

3.2.2. Непољопривредне делатности

Скуп непољопривредних делатности, приближно збир рударства, секундарних и терцијарних делатности, представљао је онај део привреде на чијем је убрзаном развоју настојала дуга и упорна социјалистичка изградња. И најпознатији економисти из западних земаља, као Колин Кларк, Жан Фуратије, Симон Кузњец, Јан Тинберген и други, сагласили су се да се у томе састоји привредни напредак у савременим условима. Стога, не би требало да се сумња у умесност поделе на пољопривреду, с једне, и све остале делатности, с друге стране, ако је реч о анализи дугорочног развоја.

Овде су у збир непољопривредних делатности укључени шумарство и рударство, делатности које спадају у примарни сектор. Такав поремећај граница три сектора нема битан утицај на приказе резултата развоја, а одговара доскорашњим погледима на задатке планске изградње.

Подаци о непољопривредном становништву, с једне, и друштвеном производу, с друге стране, немају исти обухват.

Друштвени производ и народни доходак обрачунавани су по концепту материјалне производње. По том схватању, службе здравства, образовања, науке, државне управе и сл. нису извори дохотка. Те службе су сврставане међу потрошаче, а не међу произвођаче народног дохотка.

Међутим, прикази становништва непољопривредних делатности обухватају и поменуте јавне службе. Та разлика у класификовању имала би утицаја на приказе дохотка по становнику и прорачуне продуктивности рада у виду друштвеног производа по активном становнику. Не би било тешко да се при таквим анализама припреме подаци који боље кореспондирају. Статистичка служба је за период од 1947. до 1992. обезбедила и објавила довољно грађе да би серије и обрачуни њихових односа могли да се преуреде и према друкчијим захтевима.

46. Становништво непољопривредних делатности

хиљ.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
Становништво – укупно				
1948	1 808	1 140	529	138
1953	2 322	1 464	635	223
1961	3 352	2 112	894	346
1971	4 728	2 932	1 192	604
1981	6 720	3 977	1 578	1 165
1991	7 747	4 547	1 697	1 503
Активно становништво				
1948	760	478	239	43
1953	896	589	244	62
1961	1 347	889	359	99
1971	1 790	1 202	448	140
1981	2 662	1 745	649	268
1991	3 131	1 996	722	412

Извор: Статистички годишњак Србије 2010, страна 72 и 73.

Подаци из табеле 46 показују брзо и непрекидно повећавање броја непољопривредног становништва. Повећавање се наставило и кад је у осамдесетим годинама привреда запала у дужничку кризу и стагнацију. То значи да промене у саставу становништва и привредни раст нису увек били чврсто повезани.

Регионалне разлике биле су знатне. Оријентација ка деаграризацији деловала је као подстицај народне свести. Напуштање пољопривреде текло је без много обзира према таласању у привреди. Најбржи раст овог дела становништва одиграо се на Косову и Метохији (око десет пута), где привредни раст није био друкчији него у друга два региона. Најспорији раст непољопривредног становништва био је у Војводини (око три пута), где привредни раст није био најспорији. Кризне појаве биле су најизразитије тамо где је повећавање становништва било највеће.

47. Друштвени производ непољопривредних грана у ценама 1972.

млрд. дин.

	СФРЈ	Србија	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1947	31,7	11,5	8,3	2,7	0,5
1950	44,3	15,6	11,6	3,2	0,7
1960	85,0	29,2	20,9	7,1	1,3
1970	179,2	62,3	43,4	15,7	3,2
1980	329,9	116,9	81,5	29,5	6,0
1989	341,7	123,9	87,0	30,8	6,1
1992	58,0	18,3	...
Индекс					
1989 : 1947	1 078	1 077	1 048	1 141	1 220

Извор: Развој република СФРЈ, страна 113 и 114. Бројке за 1992. израчунате су према подацима из публикације Два века развоја Србије, страна 104.

Непољопривредне делатности су вишеструко премашиле развој пољопривреде. Уосталом, таква је била стратегија планског развоја у СФРЈ. У том погледу, ни Србија, ни три њена региона нису била изузетак.

Друга упадљива чињеница је уједначеност раста. Између остварења у целој СФРЈ и постигнућа у Србији није било веће разлике. Између три дела Србије постојале су мање неуједначености. Косово и Метохија, као најзаосталији регион, примало је помоћ за убрзање развоја, али је постигнут само 17% виши индекс него у централној Србији за читаво време од 1947. до 1989. године.

Раскорак у расту пољопривредне производње и бржег повећавања осталих делатности је светски позната дугорочна тенденција. Постојала је у прошлости најразвијенијих земаља, а сад се испољава у неразвијенијем делу света. Такав привредни ток могао је да се примети у време Краљевине Србије, изразитије у време прве Југославије, а у другој је добио изузетно убрзање.

Међутим, дуга криза распадања СФРЈ и преиначавање социјалистичке привреде у тржишну поништили су велик део ових достигнућа.

3.2.3. Индустрија

Индустрија је, од 1947. до 1992. године, била главно и привилеговано подручје привредне изградње. Убрзана индустријализација била је најснажнији покретач напретка других непољопривредних делатности. Али, као што је била водећа снага постигнутог привредног успона, индустрија је постала и критично подручје на коме је нагомилавање нерешених тешкоћа довело до слома покушаја изградње социјализма у привредно заосталој земљи.

О расту индустрије статистика је прикупила и објавила опсежну документацију. Написано је и много студија о успешној индустријализацији. Али нерешена је загонетка: како се после толико година брзог успона читав систем принудне изградње социјализма срушио као трула, дотрајала кућа. Највећим делом, разлози за то се налазе у индустрији. Детаљна статистика о индустрији сада би требало друкчије да се чита да би се нашле особености на које се раније није обраћала довољна пажња.

Раст производње био је веома брз. Поред тога, домаћа индустрија је продрла у многе нове области. Био је то развој којим се СФРЈ поносила, истичући да се постиже темпо раста међу највишим у свету.

Али југословенска индустрија је заостајала у примени најбоље технологије што је развијају водеће капиталистичке земље. СФРЈ је технолошка решења куповала у свету. За ону најбољу или није било довољно новца, или ју је продавац задржавао за себе, а уступао застарелу. Југословенска индустрија није сама побољшавала купљену технологију и тако смањивала заостајање. То може да се документује подацима о продуктивности рада и извозу.

Продуктивност рада је од 1952. до 1990. године повећана у индустрији Србије 3,9 пута. Раст производње постизан је, у већој мери, масовним запошљавањем нове радне снаге. Број запослених повећан је 5,7 пута. Истовремено, најразвијеније земље су аутоматизовале индустријске процесе, смањивале број запослених и убрзавале раст продуктивности. Заостајање у продуктивности рада било је крупна слабост домаће индустрије.

Извоз индустријске робе показивао је слабији квалитет израђевина. Таква роба је могла да се продаје у свету само по ниској цени. То може да се покаже обрадом података о спољној трговини.

Чак и анализа постојећих, афирмативних серија намеће кориснику података техничке задатке. Чест је случај да у публикацијама нема дугих серија. Тако се корисници упућују на краткорочну анализу. За проучавање трендова и секуларних тенденција потребно је спајање података из већег броја истоврсних издања. Јавља се ризик да корисник не зна нешто што је важно за успостављање упоредивости у дужој временској серији. Мењале су се, с временом, дефиниције, класификације, базе индекса, обухват и др. На много места упоредивост дугих серија захтева старање квалификованих статистичара.

48. Друштвени производ и народни доходак индустрије

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
Друштвени производ,				
млрд. дин., цене 1972.				
1947	3,2	2,0	1,1	0,20
1952	3,8	2,5	1,1	0,26
1960	10,9	7,6	2,8	0,50
1970	24,2	16,1	6,8	1,39
1980	5,38	36,4	14,7	2,80
1989	67,3	45,8	17,9	3,70
1992	37,8	25,5	10,5	1,80
Народни доходак,				
млрд. дин., цене 1938.				
1947	3,0	1,9	1,0	0,19
1952	3,6	2,3	1,0	0,24
1960	10,2	7,1	2,6	0,47
1970	22,6	15,0	6,4	1,30
1980	50,3	34,0	13,7	2,62
1989	62,9	42,8	16,7	3,46
1992	35,3	23,8	9,8	1,68

Извор: Развој република СФРЈ, страна 114 и 238. Бројке за 1992. изведене су помоћу индекса физичког обима.

За прерачунавање у народни доходак у ценама 1938. коришћен је коефицијент 1,07 (10% умањења за амортизацију и 3% повећања због виших цена 1938. него 1972). Када је реч о индустријској производњи, смањење за амортизацију би требало да је нешто веће, а за цене је лако могуће да су 1972. биле више, а не мање него 1938. Само то би требало израчунавати, што овде није учињено.

Према подацима из претходне табеле, индустријска производња је 1947. била око 15% мања него 1939. године. То није у складу са резултатом обрачуна индекса физичког обима па би то требало испитати. Вероватно да је реч о коефицијенту 1,07. За проверу амортизације постоје поуздани подаци. Што се тиче цена индустријских производа, може са сигурношћу да се тврди да су 1972. биле више него 1938. године. Да би се дошло до усклађених резултата, требало би да се изврши бољи обрачун односа цена. Овде то није учињено и зато што је даљи раст производње био толики да је разлика за 1947. изгледала неважна.

Укупна индустријска производња повећала се од 1947. до 1989. године 21 пут. То је изузетно велико достигнуће. Творци првог петогодишњег плана очекивали су да ће за пет година постићи пет пута већу производњу. Показало се да је за то било потребно око петнаест година. Очекивали су да ће за десетак година достићи ниво индустријске производње развијених земаља. Тај циљ није достигнут ни до 1992. године. Није у питању споро повећавање производње, већ су стратегије убрзане индустријализације имали илузије о могућностима развоја. Објективно је раст производње био веома брз, али је био брз и у развијенијим земљама.

У сва три дела Србије постигнут је брзи раст индустријске производње. Најбржи је био у централној Србији: 23 пута. Најспорији је био у Војводини: око 16 пута. Чак је и Војводина постигла веома велики напредак. Темпо развитка има ограничења, делује поступност. Не могу се остваривати велики скокови према жељама, ако то није припремљено претходном фазом индустријализације, као основом за даљи раст. Остварена достигнућа била су могућа уз велику привредну напетост и уз привилегован положај индустрије.

Катастрофални пад индустријске производње од 1989. до 1993. није настао без ранијих наговештаја. Још у шездесетим годинама су творци „привредне реформе“ објашњавали да је прошло време јефтених домаћих сировина, да их више нема довољно и да се морају увозити. Тај увоз мора да се плати извозом. Осим тога, ни индустрија не може више да рачуна на дотадашње повластице. Све привредне гране довешће се у једнак економски положај. Основа за даљи развој биће рационалнији рад у свему: у подизању продуктивности рада, штедљивој употреби енергије и сировина, бољем искоришћавању капацитета, модернизацији и изради квалитетније робе, по цени конкурентне на светском тржишту. У даљим годинама било је извесних побољшања, али не у мери која би на тако измењеној основи обезбедила даљи брзи раст (осим у Словенији). Тако корениту промену услова пословања индустрија није могла да поднесе. Већ тад су почели да опадају рентабилитет пословања и стопа раста.

Све док је производња брзо расла, повећавала се и продуктивност рада. Од 1952. до 1980. године постизано је повећавање продуктивности за 4,6% у просеку годишње. Али у то време је у индустрији Француске и Јапана, на пример, продуктивност повећавана по стопи од 7% и 8% годишње. Како је тамо и почетком педесетих година продуктивност рада била око два пута виша, југословенска индустрија је све више заостајала. Од 1980. до 1992. продуктивност је опадала па је заостајање било све веће.

И индустрију је плавио талас прекомерног запошљавања. Кад је производња од избијања дужничке кризе 1979. западала у стагнацију, број запослених се повећавао као у годинама полета. У свим непољопривредним делатностима повећавали су се контингенти недовољно искоришћене радне снаге. Показало се да је самоуправна социјалистичка привреда била осетљивија за социјалне захтеве, него за економске нужности.

49. Индекси продуктивности рада у индустрији

	СФРЈ	Србија	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1952 = 100					
1960	138	137	154	130	97
1970	237	229	246	240	181
1980	336	352	399	355	219
1990	308	328	366	353	156
1992	...	216	234	268	109
Десетогодишњи ланчани индекси					
1960 ¹⁾	139	141	154	130	97
1970	171	167	159	185	188
1980	142	153	162	148	120
1990	91	93	92	99	71

Извор: Развој република СФРЈ, страна 153 и Статистички годишњак Југославије 2002, страна 242.

¹⁾ 1960 : 1952.

У индустрији су слабо искоришћавани постојећи капацитети. У индустрији Србије машине су искоришћаване у 2,1 смени, а радна места су била попуњена просечно за 1,5 смена. Екстензивно искоришћење машина за рад у три смене износило је око 70%. Али постојало је и слабо интензивно искоришћење, тј. коришћење унутар постојећих смена. Мотори су били у погону око 900 сати годишње. Унутар постојећих смена на располагању за рад било је око 5.000 сати. Уз истовременост оптерећења од 40%, могло је да се искористи око 2.000 сати. Стварно искоришћених 900 сати значи да је интензивно коришћење било 45%, а интегрално 32% (0,7 x 0,45). Ниско искоришћавање капацитета било је још један вид расипања оскудних средстава. Привредно заостала земља може да постиже добре економске резултате и са застарелом техником, ако је добро користи и ако штеди на свему другом. У домаћој индустрији то није био случај. Занемарена је благовремена замена дотрајалих машина и степен очуваности целокупне опреме око 1990. пао је испод 50%. По томе, индустрија је срљала у неспособност да функционише и пре слома СФРЈ и њеног поретка. Већ од почетка седамдесетих година економија основних средстава се погоршава, а од избијања дужничке кризе 1979. погоршавање се убрзава.

Електроенергија је битан и, објективно, најдрагоценији, најскупљи услов за рад индустрије. Што је њена цена била ниска, то је стратешка погрешка политике развоја. Довољно је погледати вредност основних средстава електропривреде. Док су око 1980. Аустрија, Француска и Немачка по једном kWh

укупно произведене струје постизале око шест долара друштвеног производа, Југославија је достигала три. Расипна потрошња струје није подстицала развој, бар не дугорочно.

О квалитету производа може да се размишља на основу просечних вредности истоврсне робе при извозу и увозу. Према подацима из Статистичког годишњака Југославије – 82, стр. 314–318, у 1981. години није било разлике у просечној вредности за килограм ваљаоничких производа од челика који се извозе и оних који се увозе (15 динара). Али код прерађивача виших фаза већ се јављају разлике. Један килограм извезених машина Југославија је продавала за 150 динара, а увозне плаћала 265. Слично овом, извезене пластичне масе продаване су по цени од 36 динара за kg, а увозне су плаћане 48 динара. Статистика спољне трговине омогућава да се превазиђу ограничења Годишњака. Био би могућ рачун за већи број репрезентаната уз побољшану хомогеност група. Ти подаци би показивали односе који су били судбоносно важни.

Предности политике убрзане индустријализације имале су временско ограничење. Ђилас је сведочио да је вођство КПЈ 1947. године било уверено да ће се циљ „стизања и престижања развијених земаља“ достићи за пет до десет година. Кад се и после 15 година показало да је тај циљ још далеко, донете су мере привредне реформе, које су умањиле привилегије индустрије. Током убрзане индустријализације запостављена је изградња путева, трговинских и угоститељских објеката, болница, школа и др. Занемариване су железничка и стамбена економија, животни стандард становништва био је низак. То је све требало надокнађивати. Морала је да се потражи боља привредна равнотежа. Политици повлашћивања индустрије морао је да се учини крај.

Брзи и дуги раст индустријске производње истицан је као доказ успешности социјалистичке индустријализације. Али остало је без статистичког одговора питање: како је могуће да се сам од себе срушио тако добар поредак? Узроци слома постојали су и јачали унутар самог тог система. Заосталија технологија није морала да доведе до пропасти. Индустрија међуратног времена је исто тако користила слабу технологију, али је производила профите. Узроке слабости социјалистичке привреде би, изгледа, требало тражити у начину управљања. Није у питању самоуправљање. Пропала је привреда и у другим земљама Источне Европе где није било самоуправљања. Реч је о економији. Уверење о непогрешивости продрло је из политике и у редове привредних прегалаца. За све време од 1947. до 1992. није угашено ниједно лоше предузеће. Ако се негде појаве губици, мања организација је припајана већој и успешнијој да јој ова помогне. Док је индустрија била заштићена од немилосрдног притиска светског тржишта, таква решења могла су да опстану. Када су недовољност јефтених домаћих сировина и дугови наметнули нужност обимног изласка на светско тржиште, показале су се бројне слабости, на које се раније није обраћала пажња. Те недостатке није могла да не забележи статистика. Само сад је треба читати и тумачити друкчије.

3.3. Школство

Друга Југославија је успешно спровела програм употпуњавања школске мреже.

Основне школе су покриле територију целе Србије. Створени су услови за потпуни обухват све деце. Основно образовање је од четворогодишњег постало осмогодишње. Био је то велики напредак.

Средње школе су прошириле оквире свог деловања. Мада су нижи разреди гимназије прикључени основним школама, повећани су и број наставника, и број ученика. Створени су бројни смерови стручних школа овог нивоа. Тај развој је знатно превазилазио раст броја становника и омогућио већи удео лица средњег образовања у друштву. Обухват деце овим нивоом школовања постао је висок. У 1960. години је око половине завршених основаца наставило школовање, а 1990. се тај број повећао на око 90%.

Ширење мреже виших, високих школа и факултета захватило је сва три дела Србије. Број универзитетских и вишешколских наставника досегао је задивљујућих 12.000. Број студената повећан је од 22.000 у 1946. на 151.000 у 1990. години. Студије је завршавала приближно петина завршених средњошколаца и око половине уписаних студената. По свему томе, високе, више школе и факултети постали су организације за масовно народно образовање.

Оправдани су приговори да је масовно школовање доводило у питање ниво наставе у реалну обученост дипломаца. Али то је неизбежна последица промене у циљевима школске наставе у којој ученици нису само мањи скуп изабране даровите деце. Модерно друштво тражи велики број образованих људи, чиме се мењала и сама настава.

50. Школе, наставници, ученици

	Број школа	Наставници	Ученици/студенти, хиљ.	
			укупно	завршили школовање
Основне школе				
1946	3 921	9 272	626	...
1950	4 713	11 048	767	...
1960	4 944	33 975	1 038	51
1970	4 986	45 696	1 085	99
1980	4 818	53 487	1 098	130
1990	4 595	60 905	1 157	134
Средње школе				
1946	391	6 628	52	...
1950	587	11 598	122	...
1960	453	8 868	118	24
1970	645	16 520	288	69
1980	599	25 169	374	91
1990	473	27 565	366	92
Високе и више школе				
1946	15	710	22	0,5
1950	31	2 258	32	2,2
1960	79	4 277	69	7,3
1970	82	6 678	114	14,5
1980	146	11 515	203	23,6
1990	135	12 155	151	18,6

Извор: Два века развоја Србије, страна 252–258.

51. Регионални развој школства – ученици/студенти

хиљ.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
Основне школе				
1946	626	383	191	52
1970	1 085	614	240	230
1990	1 156	601	212	343
Средње школе				
1946	52	18	30	4
1970	288	182	71	36
1990	365	214	72	80
Високе и више школе				
1946	22	22	-	-
1970	114	78	20	16
1990	151	92	25	34

Извор: Развој република СФРЈ, страна 213 и 214.

Развој образовног система састојао се, пре свега, из повећања броја ученика и студената. Већ у 1970. години основне школе су обухватале преко 90% деце од 7 до 14 година старости, сем на Косову и Метохији, где је обухват био 86%. У сва три дела Србије повећавао се број полазника средње и високе наставе. Бројчано је надокнађено раније заостајање Косова и Метохије.

Повећавали су се и образовни капацитети. Повећан је број школа сва три нивоа. Само се у Војводини није повећао број основних школа, јер је та мрежа и раније била потпуна. На сва три нивоа наставе вишеструко се повећало наставно особље. Док је у основним школама 1946. на једног наставника долазило 68 ученика, у 1990. је оптерећење наставника пало на 19.

Исцрпна и редовна статистика просвете омогућава да се за цео овај период сачини преглед развоја по веома широком програму. Зато се на овом не треба даље задржавати.

Развој школа омогућио је да се знатно побољша образованост становништва. У 1991. години је, према попису, било свега 4,6% неписмених међу старијим од 10 година. То значи да је неписменост у потпуности сузбијена. Сви још неписмени практично су спадали у контингент старијих од 65 година.

Попис из 1991. године показао је овакав образовни ниво свег становништва:

Без школске спреме	12,5%
4–7 разреда основне школе	21,0%
Основно образовање	24,7%
Средње образовање	32,0%
Више и високо образовање	8,9%
Непознато	0,9%

Таква структура према школованости показује да је становништво Србије достигло основне образовне норме модерног друштва. Приведен је крају велики државни посао народног просвећивања, започет још у време Првог српског устанка против турских власти.

Висока потпуност у обухвату све деце постојећим школама сада захтева да се проучавања усмере на дубље проблеме. Отвара се питање суштинског домета наставе. Познато је да готово сваке године даровита деца из Србије на међународним такмичењима освајају медаље за знање математике, физике и др. Али тестирање све деце према међународним нормама показује да су њихова знања знатно испод европских захтева. За статистику је то нова област истраживања.

Држава је привела крају свој двестагодишњи напор. Даљи развој је у рукама педагога који праве програме, десетине хиљада наставника који те програме спроводе и пред више стотина хиљада ученика дужних да те програме савладају.

*

* *

Србија је од 1947. до 1992. године постигла велик и свестран напредак. Домети тог успона приближно су једнаки просецима за целу земљу. Неразвијене републике – Босна и Херцеговина, Црна Гора и Македонија – постизале су бржи раст укупне производње него Србија, а развијеније – Словенија и Хрватска – спорије. У границама тадашњих могућности, Србија се није развијала ни најбрже, ни најспорије.

Али судбинска загонетка СФРЈ тиче се и Србије. Како је могло да се догоди да се сруши поредак под којим је остварен тако велик раст? Основне серије показују шта се догодило. Тешко да и статистика може да занемари питање: зашто се све то лоше завршило? Статистика има веома много грађе чија анализа може да помогне разумевању недавног слома. У овим белешкама су местимично учињени покушаји да се проширењем приказа покаже и злослутно нагомилавање угрожавајућих слабости. Такви додаци имају етапни смисао и нису нужни део пројекта „Два века развоја Србије“.

Како време тече, и друштво постаје сложеније, постојаће тенденција да се повећа број „основних“ серија. Али шири програм приказивања неизбежно скраћује серије. У ранија времена није било ни неких данас важних појава, ни статистике о њима. Стога би једно ново издање публикације „Два века развоја Србије“ наилазило на проблем дугорочности, с једне, и актуелности приказа, с друге стране. Налажење прикладне равнотеже било би обавеза уређивачког колегијума.

4. СРБИЈА У ТРЕЋОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

Распадање Југославије Србија је доживела у две етапе. У 1993. години из државне заједнице се издвајају Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина и Македонија. Србија и Црна Гора заснивају Савезну Републику Југославију. Та, трећа Југославија потрајала је до 2006. године. Издвајањем Црне Горе престаје сваки вид Југославије и Србија се јавља као посебна држава.

За статистички „државопис“ Србија од 1993. до 2006. године преживљава још једну историјску етапу. То је време привредног слома, ратова у окружењу, међународне изолације под санкцијама Уједињених нација, побуне Албанаца на Косову и Метохији, пропасти социјалистичког уређења и краја једнопартијског поретка. Од албанске побуне статистика више нема података за јужну покрајину. За статистичку службу то је још једна стварна територијална промена. Велике промене у овом кратком времену обавезују статистичку службу да брижљиво прикаже Србију у тој историјски изузетној етапи.

Састављање дугорочних серија наилази на још једну тешкоћу за овај период. Ради усклађивања са статистиком Европске уније промењене су многе нове дефиниције, номенклатуре, класификације и методологије. Због тога је на многим подручјима настао поремећај упоредивости података. Корисник није у стању да раздвоји реалну промену и утицај измењеног статистичког поступка. Упоредивост података у дугим серијама могу да успоставе само статистички професионалци. Најмање што се очекује јесте да се бар преломна година обради двоструко: на стари и на нови начин.

Постоји још једна тешкоћа. У Статистичком годишњаку Србије веома су кратке серије, чак и за најважније појаве. Потребно је да се располаже готово свим годишњацима да би се саставиле серије за време од 1993. до 2006. године. Овде су наведени подаци из публикација које је аутор поседовао. Извршио је процену података које није нашао, уосталом, веома површно. Не би било умесно да се улаже већи труд у вези са процењивањем података којима статистика располаже.

52. Становништво Србије

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
Укупно становништво				
1993	9855	5744	2002	2044
2002	...	5466	2032	...
2006	...	(5382)	(1988)	...
Активно становништво				
1993	...	(2800)	(860)	...
2002	...	2751	872	...
2006	...	(2700)	(860)	...
Пољопривредно становништво				
Укупно				
1993	...	(1000)	(250)	...
2002	...	602	215	...
2006	...	(470)	(200)	...
Активно				
1993	...	(700)	(120)	...
2002	...	404	126	...
2006	...	(300)	(100)	...
Становништво непољопривредних делатности				
Укупно				
1993	...	(4 744)	(1 752)	...
2002	...	4 864	1 817	...
2006	...	(4 912)	(1 788)	...
Активно				
1993	...	(2 100)	(740)	...
2002	...	2 347	746	...
2006	...	(2 400)	(760)	...

Извор: Статистички годишњак Србије за 2010, страна 72 и 73.

Масовно гашење сеоских газдинстава постало је толико драматично да годишња процена пољопривредног становништва постаје вапијућа потреба. Подаци Анкете о радној снази могли би да се уклопе у процене за становништво.

Бројеви у заградама из табеле 52 нису резултат темељних прорачуна, већ само израз жеље да се дође до таквих података. За те још врло актуелне величине ваља питати позваније стручњаке него што је писац ових белешки.

Изнети подаци, у зависности од њихове веродостојности, указују на смањивање броја укупног становништва и продужену тенденцију деаграризације. Анкета о радној снази потврђује ту тенденцију, али би износи морали да се прилагоде дефиницијама статистике становништва. Разуме се, то би била аналитичка надградња, без мењања изворних података Анкете.

Променила се и дефиниција укупног становништва. Више се не убрајају лица која живе и раде у иностранству дуже од годину дана. И то је узрок смањене бројке из Пописа 2002. према ранијим пописима. Ради продужења дугорочних серија, статистичари би могли да изврше потребно уједначавање података. Овде није учињен такав покушај.

Велики удар упоредивости нанело је одбијања Албанаца да учествују у Попису 2002. Недостатак података за Косово и Метохију погодио је и друге гране статистике. Недостатак података је постао дуготрајан и изазвао последице, као и промене државне територије.

Потребно је да се провере и протумаче подаци о пољопривредном становништву. Не само да се смањује укупни број већ то постаје све више старачка популација. Мало је деце. Терет одржавања газдинства носе све старији људи. Активност пољопривредног становништва повећала се на невероватних 66%. У пољопривреди, осим старца, нема ко други да ради. Да ли су ова објашњења оправдана?

Сигурно је да стање непољопривредних делатности у последње три деценије није више било покретачка снага за даље промене у структури становништва. Осим инерције у раније створеној свести, деловали су и неки други чиниоци. Упркос привредној депресији, која траје од 1979. године непрекидно, омладини је и даље привлачнији живот у граду од рада у пољопривреди, чак и кад у новој средини нема запослења.

53. Лица која траже запослење

	хиљ.			
	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1965	105	69	20	16
1970	156	95	30	31
1980	420	274	79	68
1990	615	339	128	148
1993	676	387	202	87
2000	722 ¹⁾
2006	1006 ¹⁾

Извор: Развој република СФРЈ, страна 235, Два века развоја Србије, страна 80 и Статистички годишњак Србије 2010, страна 95.

¹⁾ Без података за Косово и Метохију.

Раст броја лица која траже запослење показује да та невоља уопште није нова. Већ пред крај СФРЈ имала је врло велике размере. У време треће Југославије достигла је застрашујући ниво. У овом низу година економски положај градског становништва постао је тежи. Приходи пољопривредника су се повећали, али није сигурно да су достигли зараде варошких радника. Тек, млади и даље беже од пољопривреде. Чини им се да је боље бити незапослен у граду него радити на сопственом пољопривредном имању.

Имајући у виду ову драму, не изгледа оправдано што у годишњацима нема више странице о пољопривредном становништву на којој су биле серије података из свих пописа.

54. Друштвени производ

млрд. дин.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
У ценама 1994.				
1993	19,2	12,2	5,9	1,1
2000	...	13,2	6,4	...
2004	...	15,6	8,3	...
2006
У ценама 1972.				
1993	61,4	39,0	18,9	3,5
2000	...	42,2	20,5	...
2004	...	49,9	26,6	...
2006

Извор: Два века развоја Србије, страна 104. Нису ми били при руци годишњаци од 2005. до 2009, где вероватно има података у сталним ценама за оба дела Србије. Прерачунавање серије у цене 1972. није било тешко јер има довољно годишњих резултата приказаних по оба нивоа цена. Овде је коришћен однос 3,2 да би се серија у ценама 1994. добила у ценама 1972. године.

Познато је да се укупна производња од 2000. повећала до 2008. за 42%. То је било мало и за очекивања становништва, и за стрпљење незапослених, али је ипак био охрабрујући опоравак. Одвајање Црне Горе у 2006. години догодило се у току привредног побољшања.

*

* *

У краткотрајној „трећој Југославији“, у заједници са Црном Гором, Србија је преживела још једну етапу распадања државе и поретка СФРЈ. И у времену од 1993. до 2006. постојала је једна држава, па је нестала. Статистика има о том времену довољно податка за продужење дугорочних серија.

Међутим, опстанак те државе био је сувише кратак да би се испољиле развојне особености. Лакше је приказати наставак раније започетих процеса. У нове појаве би спадале демократизација (партије, избори, штампа и др.) и приватизација друштвене својине. Није сигурно да је службена статистика прикупила о томе довољно податка, али имају их друге установе. Било би добро да се бројчана обавештења о „транзицији“ прикупе, среде и објаве. Био би то дуг статистике према још једној бившој држави у којој се налазила Србија.

Разумљиво је да је опис новог у времену од 1993. до 2006. више тема савременог „државописа“ него део програма за приказивање дугорочног развоја. Мада су поменуте појаве кратког трајања, интересовање за такву статистику је толико јако да би приказ могао да се правда као исход дугорочних развојних тенденција.

5. РЕПУБЛИКА СРБИЈА ОД 2006.

Од 2006. године Србија је опет самостална држава. Њена садашња територија разликује се од оне из 1912. Садашња територија већа је за Војводину, за Полимље и крајеве око Новог Пазара и за статистички недоступно Косово и Метохију. Ако не могу да се допуне подаци за прошла времена, увек могу да се, у оквиру садашњих обрада, обезбеде подаци за некадашњу територију Србије. Могућности нису исте у свим гранама статистике.

Разграничавање Војводине и централне Србије биће отежано у неким гранама статистике. Пре 1912. Земун и Панчево су припадали Аустроугарској. Београд, Земун и Панчево су од 1930. до 1940. били посебна јединица, недељива за статистичке приказе, упоредо са бановинама. После Другог светског рата Земун је приказиван у саставу централне Србије, а Панчево у саставу Војводине. Те неуједначености територије вероватно да немају значаја за статистику шумарства, немају пресудни утицај на податке о пољопривреди, али су важне за статистику индустрије и низ других статистичких грана.

И са називима су искрсле тешкоће. Изостављање података о Косову и Метохији доводи у питање назив „централна Србија“. Та територија је постала периферна колико и Војводина. Кад су 1848. делегати у Сремским Карловцима прогласили Срем, Банат и Бачку за Српску Војводину, Србија је била кнежевина у оквиру Турске. После 1945. васкрсао је назив „Војводина“, без војводе на челу. Територија предратне Србије остала је 1946. без назива. Називи „кнежевина“ или „краљевина“, као одговарајућа паралела Војводини, нису били прикладни за републиканско уређење. Није ни Војводина добила умесан назив, али је то прихваћено. Назив „Јужна Србија“ коришћен је за нове територије прикључене 1912. Најновија подела на Београд и још три региона духовито је смишљена, има и стварног смисла, али за традиционалну Србију нема ни збира, ни имена. И то представља вид нарушавања дугорочне упоредивости.

Података за настављање серија дугорочно упоредивих података има довољно. Ипак, има многих подручја на којима су упоредивост нарушили примена европских стандарда или реалне промене. На послу израчунавања величине тако насталих промена статистички професионалци имају предност, ако не и стварни монопол. У табелама из ових текстова подаци су наведени као да није било поремећаја упоредивости.

Према расположивим подацима, изгледа да се наставља тенденција смањивања укупног, активног и пољопривредног становништва. За утврђивање података за међупописне године добро би дошли резултати Анкете о радној снази. Само, чини се да се и организатори Анкете устручавају да те податке сложе у серије (видети: Билтен 550 и Статистички годишњак Републике Србије 2014).

55. Становништво Србије, 2006–2013.

хиљ.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
Становништво – укупно				
2006	7 411	(5 411)	(2 000)	...
2011	7 187	5 255	1 932	...
2013	7 164
Активни – укупно				
2006	(3 210)	(2 353)	(857)	...
2011	2 971	2 185	786	...
2013
Пољопривредно становништво – укупно				
2006	(670)	(470)	(200)	...
2011
2013
Активни пољопривредници				
2006	(343)	(235)	(108)	...
2011	340	255	85	...
2013

Извор: Статистички годишњак Републике Србије 2014. Уопште не би смело да се сумња да Републички завод за статистику има податке за попуњавање овакве табеле и могућности да изврши добре прорачуне. Сама табела јасно показује шта се хтело.

Број лица која траже запослење показује колико је дуготрајна незапосленост постала део народне судбине.

56. Лица која траже запослење

хиљ.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
2006	913
2007	850
2008	756
2009	747	(547)	(200)	...
2010	744
2011	753	(550)	(203)	...
2012	762	(560)	(202)	...
2013	775	(553)	(222)	...

Извор: Статистички годишњак Републике Србије 2010, 2011, 2012, 2013. и 2014. Подаци се односе на лица која Служба за запошљавање сматра за незапослена. Расподела на делове за Србију и Војводину извршена је према Анкети о радној снази.

Од 2008. године и Србију захвата светска економска криза. Њени остаци још и 2015. потресају свет. Занимљива је чињеница да се број запослених у Србији од 2008. до 2013. смањило за 285.000, али се није повећао број лица која траже запослење. Вредело би да се испита где су ти људи. Можда Анкета има одговор.

У Србији се продужава тенденција раскорака између броја умрлих (око 100.000 годишње) и броја рођених (око 70.000 годишње). То значи да се, уз средње трајање живота од око 70 година, становништво Србије репродукује на нивоу од пет милиона. Ако незапосленост не реши напредак привреде, решиће га изумирање Србије.

Криза од 2008. била је тежак удар за Србију. Не само да је Србија каснила десет година са почетком транзиције већ је криза пресекла успон започет првих година после преокрета из 2000.

Резултати обрачуна бруто домаћег производа омогућавају да се сагледа ток депресије.

**57. Бруто домаћи производ у сталним ценама
(уланчане мере обима, референтна 2010. година)**

млрд. РСД

	Укупно	Пољо- привреда	Индустрија	Остала привреда	Јавне службе
2006	2 821	258	543	1 498	552
2007	2 987	237	583	1 594	573
2008	3 147	258	595	1 694	600
2009	3 049	246	576	1 632	595
2010	3 067	262	580	1 634	591
2011	3 110	264	599	1 647	600
2012	3 079	218	633	1 615	613

Извор: Статистички годишњак Републике Србије 2014, страна 145. Ови подаци су обрачунати према европском стандарду, чиме је прекинута пракса обрачуна ограничена на делатности материјалне производње. Тиме су отворена нова питања упоредивости података.

Према подацима из табеле 57, под ударом светске кризе најдубљи пад се догодио већ 2009. године. Смањење укупног бруто домаћег производа за 4% не изгледа одвећ драматично. Али за Србију је то био прекид опоравка од дубљег пада који се догодио скоро три деценије раније и трајао до краја XX века.

Неизбежне су и промене у стварности због којих појаве под истим називом постају све теже упоредиве. Нормалне су и промене у методологији које отклањају разлике између статистике Србије и статистике ЕУ и УН, које такође доводе до нарушавања дугорочне упоредивости података. Рад на очувању дугих серија захтеваће стални напор.

Већ сада се јасно види и један проблем основне концепције. Наиме, је ли боље да се садашња статистика преводи у стандарде прошлости или да се, напротив, подаци дугих серија прерачунавају према садашњим методолошким основама. Чини се да би прво решење било лакше, али би друго било корисније. Поглед на развој из позиције Ласпејресове или пак Пашеове методологије није изгубио смисао ни за савремене статистичаре.

Од појаве већег значаја, које су дале печат развоју после 2006. године, највећу пажњу заслужује избијање светске економске кризе 2008. и њен утицај на Србију. Основне серије су добро показале дубину кризе и њено трајање. Темељније проучавање кризе спадало би у друга, у специјализована испитивања.

6. ЗАКЉУЧЦИ И ПРЕПОРУКЕ

Сасвим је разумљиво да постоји оправдана јавна потреба да свака грана статистике прикаже дугорочни развој за своју област бар на основу три, четири, пет серија.

Статистичка документација за Краљевину Србију, за Краљевину Југославију, па ни она за каснија времена, не пружа увек податке задовољавајуће упоредивости. У читавом низу примера потребна су извесна прерачунавања.

Друго, за неке појаве, важне за савремене научне анализе, нема података за ранија времена. Местимично, састављање дугорочних серија захтева смеле процене.

Треће, наслеђена статистичка документација понекад омогућава да се до потребног податка дође другачијим груписањем грађе. То је нарочито случај са премошћавањем тешкоћа због територијалних промена. Где постоје такве могућности, процене не долазе у обзир.

Рад на састављању дугорочних серија често захтева друкчије поступке од устаљених статистичких процедура. Сваки покушај може да буде прихватљив ако се објасни да бољег решења нема и ако се опише шта је учињено, тј. како се дошло до потребног податка.

7. ТАБЕЛАРНИ ПРЕГЛЕД РЕЗУЛТАТА

Приложене табеле су само један од могућих видова за приказивање дугорочног развоја. Корисне су зато што показују шта се жели.

Изабране области становништва, народног дохотка и школства биле су само подручја за испитивање статистичких проблема при оваквим покушајима. Нема гране статистике у којој неколико упоредивих серија не би знатно унапредило познавање прошлости овог народа. Она показује шта је народ чинио и како је живео. Док се историчари махом баве делатношћу дворова, влада, дипломатије и ратовима, статистика показује масовне активности људи у миру. То је она права историја коју је прижељкивао Анатол Франс у својој књизи „Острво пингвина“.

Прегатоци на овом послу не би требало да на податке у приложеним табелама гледају као на већ обављени део задатка. Извори су богатији од оног што је овде коришћено. Примењени поступци за прерачунавања и процене нису једини могући. Такође, подаци нису прецизно израчунавани (мали логаритмар), нити су строго контролисани њихови односи и збирови. Ово је тек проба, покушај. Озбиљан стручни рад тек следи.

Текстови су објашњења поступака којим се дошло до података у овим табелама. И ту много шта може да буде спорно. Сигурно је само то да и аналитичара при раду на састављању серије упоредивих података очекују слични проблеми, описани у претходним белешкама.

58. Становништво Србије

хиљ.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
Становништво – укупно				
1884	...	1902
1900	...	2493
1910	...	2912
1920	4728	2772	1528	428
1930	5635	3479	1615	541
1940	6286	4009	1653	624
1948	6528	4154	1641	733
1961	7642	4823	1855	964
1971	8447	5250	1952	1244
1981	9314	5694	2035	1584
1991	9779	5809	2014	1956
Привредно активно становништво				
1884	...	919
1900	...	1200
1910	...	1404
1920	2421	1530	740	151
1930	2615	1700	760	155
1940	3168	2130	820	218
1948	3323	2244	822	257
1961	3616	2465	816	335
1971	3859	2703	833	323
1981	4228	2949	902	377
1991	4172	2751	872	549

Напомена: Вероватно да би било доследније да се свуда наведу подаци за године пописа. Ако се ради преглед за сваку годину, прикладнија би била средња годишња стања.

59. Пољопривредно становништво Србије

хиљ.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
Укупно				
1884	...	1 583
1900	...	2 035
1910	...	2 401
1920	3 719	2 195	1 150	375
1930	4 352	2 696	1 190	466
1940	4 658	2 948	1 200	515
1948	4 720	2 997	1 134	589
1961	4 290	2 711	961	618
1971	3 719	2 318	761	640
1981	2 285	1 514	391	380
1991	1 694	1 036	269	389
Привредно активни пољопривредници				
1884	...	791
1900	...	1 017
1910	...	1 200
1920	1 990	1 274	580	136
1930	2 031	1 316	578	137
1940	2 475	1 680	608	187
1948	2 563	1 766	583	214
1961	2 269	1 576	457	236
1971	2 069	1 501	385	183
1981	1 371	1 076	213	82
1991	1 041	755	150	137

Напомена: Вероватно да би било доследније да се свуда наведу подаци за године пописа. Ако се ради преглед за сваку годину прикладнија би била средња годишња стања.

60. Становништво непољопривредних делатности

хиљ.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
Укупно				
1884	...	319
1900	...	458
1910	...	511
1920	1 010	640	257	113
1930	1 284	810	330	144
1940	1 628	1 030	415	183
1948	1 808	1 140	529	139
1961	3 352	2 112	894	346
1971	4 728	2 932	1 192	604
1981	6 720	3 977	1 578	1 165
1991	7 747	4 547	1 697	1 503
Привредно активно становништво				
1884	...	128
1900	...	183
1910	...	204
1920	431	283	114	34
1930	584	383	154	47
1940	693	450	173	60
1948	760	478	239	43
1961	1 347	889	359	99
1971	1 790	1 202	448	140
1981	2 662	1 745	649	268
1991	3 131	1 996	722	412

61. Народни доходак Србије у ценама 1938.

млрд. дин.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1884	...	3,49
1900	...	4,85
1910	...	7,60
1920	11,7	6,90	4,10	0,70
1923	12,9	7,60	4,50	0,80
1930	16,8	10,40	5,40	1,00
1935	15,6	9,80	4,90	0,90
1939	21,3	13,60	6,50	1,20
1940	22,3	14,00	7,00	1,30
1947	18,8	12,60	5,10	1,07
1952	19,0	13,40	4,51	1,10
1960	39,6	26,30	11,29	1,95
1970	71,4	47,70	19,80	3,90
1980	126,2	84,70	34,90	6,70
1989	133,9	90,20	36,40	7,40
1992	84,1	56,30	23,70	4,15

Напомене: Упоредивост бројки за 1884, 1900. и 1910. и серије за међуратне године успостављена је на основу претпоставке да је производња 1910. била једнака производњи из 1923. године. Од 1919. до 1923. год. обновљен је већи део објеката разорених у рату, а нове послератне инвестиције још нису могле битно да утичу на укупну производњу.

Упоредивост података 1920–1940. и друштвеног производа 1947–1992. постигнута је умањењем за амортизацију и исправком за разлику у ценама 1938. и 1972.

62. Народни доходак од пољопривреде у ценама 1938.

мил. дин.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1884	...	1 810
1900	...	2 510
1910	...	3 950
1920	6 670	3 600	2 600	470
1923	7 300	3 950	2 840	510
1930	8 500	4 700	3 200	600
1935	8 500	4 700	3 200	600
1939	10 640	6 000	3 900	740
1940	11 250	6 340	4 130	780
1947	8 680	5 310	2 740	630
1952	7 050	4 600	1 950	500
1960	13 800	7 880	5 040	890
1970	16 280	9 280	5 930	1 080
1980	22 740	12 570	8 760	1 410
1989	24 330	13 180	9 120	2 040
1992	20 530	11 420	7 260	1 860

Напомене: За одређивање бројке о укупном доходу узета је једнакост укупне производње у 1910. и 1923. години. Али исти поступак није могао да се примени за пољопривреду. Цене из 1938. су измениле односе цена на штету пољопривреде. Ако би се применили односи цена из 1938, пољопривреда би у доходу за 1910. учествовала само са 50%. То је нереално ниско. Али ако се примени друкчија структура, губи се могућност упоређивања података за предратни и међуратни период. Овде је предност дата доследној примени цена из 1938. године која обезбеђује упоредивост серије. Жртвована је реалност структуре.

63. Народни доходак од непољопривредних делатности у ценама 1938.

мил. дин.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1884	...	1 670
1900	...	2 300
1910	...	3 600
1920	5 040	3 300	1 500	240
1923	5 600	3 600	1 700	300
1930	8 270	5 700	2 200	370
1935	7 140	5 100	1 700	340
1939	10 650	7 600	2 600	450
1940	11 030	7 700	2 860	470
1947	10 180	7 350	2 390	440
1952	11 930	8 770	2 560	600
1960	25 750	18 430	6 270	1 060
1970	55 130	38 410	13 890	2 830
1980	103 500	72 120	26 110	5 310
1989	109 650	76 990	27 260	5 400
1992	63 600	44 880	16 440	2 290

Напомене: Цене из 1938. увећавају ниво непољопривредне производње 1910. изнад реалне мере. Зато су бројке за 1884, 1900. и 1910. годину прихватљиве за приказивање темпа развоја, али не и за сагледавање односа структуре, тј. односа ових делатности и пољопривреде. Свођење бројки о друштвеном производу 1947–1992. на народни доходак у ценама 1938. извршено је истим коефицијентом за целу серију, којим је постигнуто умањење за амортизацију и исправка за номиналну разлику у ценама 1938. и 1972. године.

64. Ученици основних школа у Србији

хиљ.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1884	...	52
1900	...	102
1910	...	146
1925	251
1939	611
1946	626	383	191	52
1960	1 038	637	258	143
1970	1 085	614	240	230
1980	1 096	582	201	314
1990	1 157	601	212	343

Напомене: Упоредивост података је умањена тиме што су основне школе биле четворогодишње, а од педесетих година су постале осмогодишње. Наведене бројке показују обим обавезног основног образовања какво је постојало у наведеним годинама. Потпуност обухвата све деце основне школе су практично постигле тек од шездесетих година XX века (на Косову и Метохији нешто касније). Тиме је велики државни задатак, започет још у устаничкој Србији, најзад приведен крају.

65. Ученици средњих школа у Србији

хиљ.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1884	...	4,8
1900	...	4,8
1910	...	10,7
1925	68,5
1939	82,3
1946	52,4	18,2	29,9	4,3
1960	117,7	77,6	31,5	8,6
1970	287,9	181,5	70,5	35,9
1980	374,5	209,8	84,1	80,6
1990	365,7	214,0	71,6	80,1

Напомене: Гимназије су 1946. биле осмогодишње, а 1960. и надаље четворогодишње.

66. Студенти виших школа и факултета у Србији

хиљ.

	Укупно	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1884	0,2	0,2	-	-
1900	0,4	0,4	-	-
1910	0,9	0,9	-	-
1925	5,6	5,6	-	-
1939	11,9
1946	22,0	22,0	-	-
1960	69,4	60,2	7,6	1,5
1970	113,8	77,5	20,1	16,2
1980	203,5	123,1	37,7	42,7
1990	150,9	92,3	25,0	33,7

Напомене: До 1960. године већ је био отворен знатни број двогодишњих виших школа.

Табеле од 59 до 67 захтевају допуне за раније периоде и продужење за време после 1990. године. Ни ажурирање за новије деценије неће бити једноставно. Због територијалних промена настали су неки крупни проблеми, као у спољној трговини, саобраћају, туризму и др. Приватизација и оснивање великог броја нових предузећа изменили су структуру привреде. Промењени су многи статистички стандарди. Свако ремећење континуитета захтева допунски рад за успостављање упоредивости података. Најзад, намеће се и питање концепције: Да ли да се подаци за ранија времена прилагођавају садашњим дефиницијама и класификацијама или да се подаци за новије периоде прилагођавају садржају оних почетних? Ни тај задатак никад неће бити лак.

Група за дисеминацију и односе са јавношћу

Тел.: 011/24-01-284

Имејл: stat@stat.gov.rs

Библиотека

Тел.: 011/24-12-922, лок. 251

Имејл: biblioteka@stat.gov.rs

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

314.117(497.11)"1912/2013"(083.41)

338.1(497.11)"1912/2013"(083.41)

НИКОЛИЋ, Миодраг, 1928-

О два века развоја Србије / белешке Миодрага Николића. - Београд :

Републички завод за статистику, 2017 (Београд : Републички завод за статистику). - табеле. - 87 стр. ;
27 cm

Тираж 50. - Стр. 3: Предговор / Миладин Ковачевић.

ISBN 978-86-6161-167-4

а) Друштвено-економски развој - Србија - 1912-2013 - Статистика COBISS.SR-ID 250749964